

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. ^{Ref.}
Ser. 875

Title: *Alankara Tilaka*

875

अलंकारतिलक (भानुकर मिश्र)

: Alankāra Tilakā		Title
:	: Bhāṇukara	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
875	:	Remarks

रसल रंगी ८

अलं रिल श्रीगणेशायनमः श्रीमत्परमोपास्यायनमः सोयं वो मुदमातनो दुभगवान्कोलावतारो हरिः सिंधोः केशमपास्य
 यस्य दर्शनं प्राप्ते स्थिताया भवः ताराहारतिवारिदस्तिलकतिस्वर्वाहनीमात्यति कीडादर्पणतिक्षपापतिरद्वैतता
 टंकति १ अस्फुरदलकारवमकारपटुश्रियः तनोति तिलकं भालेभारयाभा नुमत्कविः २ अथरसा आत्मानं हेषा
 शरीरं काव्यं तस्य गतिरीति हति दोषतदभावगुणालंकारा इंदियाणि सुत्तयः प्राणा अभ्यासो मन इति तत्राभिप्रेता
 र्थनिर्वाहकपदकदंबकशरीरं तददुष्टत्वनवजायमानं रसाधायकं न वदुष्टं काव्यमवृत्तं भवतीति वाच्यं असतो दोष
 विचारानुदयात् नहि गगनकमलस्य दुः सारभादिकं विचार्यते किं तदल्पमपि नोपेक्ष्य काव्यदुष्टं कथंचन स्याद्
 पुः सुंदरमपि श्वेत्येनेकेन दुर्भगं इति दंडीकारवचनात् तत्र यत्तसिद्धमपलपितुमशक्यं नहि रवेत्यमदुष्टं शरीरं शरीर
 मेव न भवति अदुष्टं शरीरं निर्दोषसगुणसालंकेति वाच्यं संचटनं तदलोकाय यशसे भवति अदुष्ट
 मपि त्रिधा उत्तममध्यमाधमभेदात् उत्तमवमकारकारि व्यंग्यमुत्तमं मध्यमवमकारकारि व्यंग्यमध्यमं अस्फु
 टवमकारकारि व्यंग्यमधममिति केचित् तन्न ध्वनिविरहिणि वाच्यं वमकाररसोत्पत्तिदर्शनात् तस्माद्गुणा
 लंकारबहुलमुत्तमं अत्यतरगुणालंकारमध्यमं गुणालंकारविरहितमधमं ध्वनिमत्तावगंभीर्यमिति व्यंग्यस्या
 पि गुणत्वमेव तद्वत्तुर्विधं संस्कृतं प्राकृतमपि शोभि श्रुक्वेति गीर्वाणवाणी संस्कृतं सावद्विधा गद्यपद्येति
 प्राकृतं विविधं तद्वस्तुतस्मो देशीवेति देशोद्भादेशी देशस्तु महाराष्ट्रसौरसेनगौडलाटमागधाः तत्रमहा

राष्ट्रोद्भासम्यगोपा लंकारीरपुत्रंशः सकलमिथ्यानात्मिश्रकं नाटकादि अपादं पदकदंबकं गद्यं तद्विद्विधं
 उक्तलिकापद्यगंधिश्चेति छंदोनुकारवर्णकलापविरहितपदसमुदाय उक्तलिका छंदोनुकारकतिपयवर्णकला
 पकलितसमुदायः पद्यगंधिः तयोश्चरीति हति पुरस्कारेण पंचमेवाः वर्णकलितं निष्ठुरं रवंडं केचिद्वेति वृ
 णके आरभटी हतिः अस्मिन् हतिः वेदमंथरितिः कलितकेशी हतिः पावालीरितिः निष्ठुरे आरभटी हतिः गोडी
 शतिः खंडके सात्विकी हतिः वेदमंथरितिः चित्रकेशी हतिः सांकर्ये उक्तलिका यथा जटोपदल स्वलदमरतरंगिणी
 शीकरनिकरतारकितसकलदंष्ट्रदलं पद्यगंधिर्यथा भजत भजत देवं संभिमम तत्ककला का निवृत्तनवयव
 र्वितकलेवरं वर्णकयथा अतिरूपकमिव सुधारूपस्य प्रतिफलमिव द्रष्टा फलस्य प्रतिमानमिव माध्विकस्य
 स्मितमस्याराधिकायाः ललितं यथा दरहासित किरणकलोलकिमंशिरितेन वपलय कोरं वुपुटकुटिलेन लोच
 नां वलेन राधिकाया लुठितमिव मेमनः निष्ठुरं यथा जेरकमठपृष्ठनिष्ठुराद्देतुं गटं कारक कल्पितप्रलय
 पयोवाहघोरनिघोषविभ्रमं श्रयन्त्रीपतिः खंडकं यथा किं वण्यतामस्य रघुपतेराकारो निकारो रागस्य हा
 स उपहासो मिथ्या ज्ञानस्य ज्ञानस्य नेत्रप्रतिनेत्रं धर्मस्य चित्रकमुत्तमं लघुगुरुपुरस्कारेण या प्रवर्तते साग
 तिः शुद्धाभंगतयस्तिस्वः दुता विलंबिता मध्यावेति वडुभिर्लघुभिर्दुता अत्यैर्विलंबिता समैर्मध्या मि

अ. का. ति.
२

विचित्रविधाऽविमिश्रिताविमिश्रिताच विमिश्रिताश्चपद् दुतविलंबितमध्या दुतमध्या विलंबितदुता वि
लंबितमध्या मध्यदुता मध्यविलंबितावेति विमिश्रिताश्चपद् दुतविलंबितमध्या दुतमध्यविलंबिता विलंबि
तदुतमध्या विलंबितदुतौ मध्ये मध्यदुतविलंबिता मध्यविलंबितदुतावेति सकलगतिमिश्रिता गतिशबला
सर्वलघुः सर्वगुरुश्चेति सहा दशगतेयः नववेदुमिश्रिता दशपेपिमिश्रिताश्चपद् गतिपौनरुत्यापत्तेः
दुतविलंबितमध्यदुता स्यात् एवं दुतायाः पौनरुत्यं एवं सर्वगतिपौनरुत्यापत्तिः दुतायथा जयकपटमी
ननवतनुविगलितशस्त्रपटलमिव प्रकटयति नक्षत्रनिबद्धविभ्रमं विलंबितायथा लंकाभक्त्युद्देशो हंसहंतुना
लिकामालिकामिवसेतुमकार्षीः मध्यापथा हरसिंहललेखन्या वीर्यलिखितुमिवकालिदीकल्लो लंकाया निकर
शसारात् एवं विमिश्रितादयः उद्दनीयाः गतिशबलायथा विदशकुलकिरीटकोटिमणिमयूखमंजरीपंजरीक
तचरणारविंदजनानंद नित्यगुणग्रामनीलोत्पलदलश्यामश्रीरामकिंतामपरिमितधियामयावर्णनीयोसि
एवंपद्योपि सर्वगतयोजातयोः राधार्योकायं राधधर्मश्रीतिरतः प्रथमं गतिरुच्यते असमाससमासान्य
तरमात्रपुरस्कारेण याप्रवर्तते सारीति नवहनिदोषगुणधतिव्याप्तिः मात्रपदेन तद्यावर्तनात् शीतयश्चपद्
वेदभरि आवंतीपांचाली गौडी लाटी मागधी चेति तत्रैष समासावेदभरि केषिन् तन्ने समासविरहिणि अ
व्याप्तेः किंतु बहुसमासहीना भवेदभरि असमासायामपि विशिष्टाभावस्य सत्वात् सावतुर्धा असमासा

एकसमासादिसमासासंकीर्णवेति क्रमेणोदाहरणानि भुवार्हेमयारण्ये रामस्त्यक्तस्त्वयापथि अमुदे
पुरंध्रीपुत्रयंक करिष्यति १ स्तनयोरंतरायेमेकिमासीदिति शंकया भवमंतितवभृंगासिंहारास्ताराइवाकुला
भवाणवभियाकृष्टोभवंतभगवन्भजे सिंधोःपयसिगंभीरेसहिष्यशायनकुतः २ लंकापतियस्य चतुर्निनादमाक
ण्यशंकाशतमादधानः करणमौवशिथिलादरेणयजोपवीतमुदुराममषः ३ चतुःपदसमासा आवंती यथा
गोविंदलुभ्यनयनारविंदमदाक्षमंदाननशीतरोविः राधास्फुरत्किंशुककुंजपालमात्मीकरालीहकराप्रतस्ते
४ पंचपदसमासापांचाली यथा आविर्भवतुलकशालिकुपोलपालिरींदीवरद्वतिगभीरशरीररोविः
५ दृष्टादरस्फुरदपांगतरंगदक्षोवहालुठमणिमयूखवयामुकुंदः ६ पंचाधिकपदसमासागौडी यथा सं
ध्यान्त्यबिलालपन्नगपतिधाम्यस्पणामंडलस्फूर्जद्वातविधुतीदग्गजकुलप्रारब्धकोलाहलः अंतर्गुणितने
त्रवह्निनिपतह्नास्फुलिंगबलिज्वालावर्तितसप्तसिंघसलिलसोमोहरपातुनः ७ अनेकरीतिमिश्रालाटी
यथा सत्ताभौनिधितीरहीरपटलालंकारिणीमेदिनीदातुविप्रकुलाययोजितवतः संकल्पवाक्योद्यमं नाभि
नीलसरोरुहभुवात्कालमाविकृतेहस्ताभोरुभिर्भागवस्य किमपि व्रीडां स्मितपातुनः ८ आरधरीत्यनिवाहा
मागधी यथा नासंध्यासमुपास्यतेयदितदालोकापवादइयंसावल्कीकृतमविष्यतिरवोराजन्यबीजे
नतिः इत्थंचितयनश्चिराद्गुपतेनिश्वासकोल्लीकृतोहक्कांतप्रतिबिंबशोणसलिलः संध्याजलिः पातुनः
एतादृशीमपि मेदिनीविप्रकुलायदातुमिहतीतिविप्रकुलेरतिः स्वाश्रयस्यापि ब्राह्मणोऽद्यापियनोरथाश्रितिरितिलज्जा अत्र

विमानस्यापि दानवीचस्य विमाने

अ. तिलक

३

इदं त्वित्यं. शीत्यनिर्वोहोरीत्यंतरप्रवेशः. तस्मान्मागध्यपिलाद्येवजाता. अनेकरीतिभिन्नणादितिपेवशितयः. ॥
ननु कर्तृकर्मक्रियापदानां श्यकदरनात्सर्वत्रलाघेवमवेदितिवेत्स्य. समासार्पदानां समासउक्तस्तेषां प्राधान्यप्रती
तिनियमात्. अन्यथा अविमृष्टविधेयं शोषापत्तेः. गौडीवेदभूषावालीतिस्त्रीरितयदितिवामनः. अस्यमेतेबहु
समासागौडीति. अथहनयोनिरूप्यते. शब्देथ्यासुज्यहन्तिहेतिः. नचालंकारेतिव्याप्तिः. तस्यव्यासज्यहन्ति
त्वाभावात्. शब्दनिष्ठस्ययमकादेरर्थो हन्ति. अर्थानुष्ठस्योपमादेः शब्दाहन्ति. नचमाफेर्पअश्लीलादिदो
षेतिव्याप्तिः. तत्रापिशब्दनिष्ठस्यार्थानुष्ठस्यवमाधुर्यस्याश्लीलस्यरुभिन्नभिन्नजातीयत्वात्. तत्रकैशिकीआ
रभटी. सात्वतीभारतीवैतिवतस्त्रोहनयदितिप्राचीनाः. कैशिकारभटीर्योमध्यममेदात्. षडहनयदितिकठभरण
कारः. सुकुमारार्थसंदर्भकैशिकी. अस्याधुनो नर्म. तत्रभरतः. रंगारसरसप्रियुषः प्रियाविनातुर्नजकः. अयान्य
परिहासस्तु नर्मस्यानुविधामतः. १ परिहासेवेदगध्यकीदितं. तस्यनर्मस्तु नर्मस्फोटनर्मगभो इतित्रयोत्तेदाः
अयमुत्सर्गः. युनोर्नवानुरागनवदरनिनवसंगमजन्यसुखानुभवो नर्मस्तु नः. युनोर्नवत्यावास्वार्थसिध्यनु
कूलप्रकादन्यापारो नर्मस्फोटः. युनोः कपटवेष्ट्यापरस्परमनेनिरूपणं नर्मगर्भः. कैशिकीयथा. तातचर
णानां. प्रेरयतिहृदयंनलोचनंनर्तयतिमदनंनदुर्गताः. वारयतिविनयंनसंश्रमंस्नेहसारशरणंकुलस्त्रियः. १ म
ध्यमकैशिकीयथा. व्याकोराकोकनदरोगकरः करौखिलवकोरमद्वोरमिदंरचधुः. उच्चिद्विदुमरहस्याहरोध
प्रौढसंदर्भकोमलार्थमध्यमकैशिकी ५

यथास्वाल्यांपदस्यभक्त्यपरीक्षार्थमेकमेवपक्षसि च्छेष्टस्वासेवाप्योदनःपरिणतइतिज्ञायते. अयमेवस्वालीपुलाकन्यायः ॥ पुलाकपाकः ॥

रोहंतस्यादवरयमपिबश्यमवरयमस्याः. ॥ अवावंतीरितिः नर्मयथा. निर्यात्वाः सविधेनकापिबिदधेवासापिवाचा
रीलेभेवानमुखांबुजेस्मितपरीहासोविकासोदयः. अक्षः किंविदुदंभितंसमभवाहनातमेतावतावेतः अमकुरंगशा
क वेहंराः स्वालीपुलाकोपमः. १ नर्मस्तु नोयथा. अस्तंयातिगमस्तिमालिनितमोजालेर्जगत्याहतेवेषवामहृशः प्रक
ल्पविशतोराधारः प्रागणः बालकात्वमसीतिहृद्वनितावाग्भिर्भयैवदतो गोविंदस्यचुचुल्लतिर्वितरतुत्रेया
सिध्यासिनः. १ नेदुरंगारसरसप्रियुषाललिताकैशिकीमृताः. सौंदर्यसौकुमार्याभ्यांशौद्रादावप्यसौभवेदिति
तस्मान्नेवाव्याप्तिरितिचक्षुः. सौंदर्यरंगारः सुकुमारः सदर्भः तस्मादतोयत्रविशतस्तत्परमिदं. यथारपुकाते
सपरिगतममस्कडलादि. प्रौढार्थसंदर्भोआरभटी. कामलसंदर्भोप्रौढार्थमध्यमारभटी. अस्याश्चत्वारो
धर्माः वस्त्ररूपनोवपतिसंस्फोटसंक्षिप्तयः. मायोत्थापितवस्त्रवस्त्ररूपनं. प्रवेशनिक्रमविद्वेदपुरवणा
तः कुहसंरभ्योरन्योन्यमाघातः संस्फोटः महतः संग्रामस्याल्पीयोनिदानं संक्षिप्तिः. आरभटीयथा. तात
चरणानां. अमृमौलितरीषुदरितसमारंभोयमंभोधरत्नवत्तः. त्वदुः प्रतिपक्षपंकपलपक्षालयन्धा
रया युद्धकुर्विकुहसिंघरदलदंडस्त्रलप्रखलन्धुकाभिः करकाभिराशुसमरक्षोणीतिलवर्षति. १
मध्यमारभटीयथा. तवभृगुपतेप्रतापोदहनसापाकतिव्योमः. स्वर्णचलः शरावतिकलशतिदेवः सरोजि
नीकांतः. १ वस्त्ररूपनंयथा. अवांतरेविरहविह्वलचक्रवाकीमायामपीदशमुखोरजनीमकापशतः श्री
राघवोनटकुलस्यविहस्यनिद्राविद्रावणायधनुषिध्वनिमाततान १ कामलप्रौढसंदर्भोप्रौढार्थसावि

अलं. रिक्तक

४

कीतिकेचित्. तन्न. वीर्येदे. दुतेरातेरुत्तिर्वातिसावतीतिभरतलेखनात्. शांतावप्येति. किंतुकौमलप्रौढसं
दशकौमलप्रौढयोरन्यतराथमित्यती. अस्याश्रितारोधर्माः संघात्यसंलभोत्थापनपरिवर्तकादिति. मंत्रवित्तदे
वपौरुषान्यतमकृतसेनाभेदः संघात्यः परस्परगतीरिति. संलापः युद्धायप्रणमुत्थापन. प्रसक्तकार्यमपहाय
कार्यांतरकरणपरिवर्तः. कठोरार्थोयथा. तातवरणानां देवलंपुरुषोत्तमोसिन्नित्यतंतत्रापिरामोत्तवान्प्रस्वा
नतवलज्जयवनमतिव्यक्तंयतोमोदिनी. द्वाकपूर्वोचलपश्चिमवलकुत्रावाहणवतीप्रोच्छलदुकारवचलत्पयाधिल
हरीचलंवल्लेग्रचलैः. १ प्रथमपदेसावती. द्वितीयपदेभारती. तृतीयपदेभारती. चतुर्थपदेकेशिकेति. इति श्रीमानुकर
स्वरस्वरमुपेनुचंदनवनीरतावसंतानिलः. नारीणामर्वाकिंतु. कांतविरहआधिपकोपस्पृशामस्माकंहरिविप्र
युक्तमनसोमोयुः परिहीयते. १ आवतीवेदस्योर्मिश्रणं. संघात्योयथा. रामस्यपार्श्वेसमुपाजगामविभीषणा
भीषणबाहुर्वाहः. इतः किमुस्यादितिजातशंकारुरादलंकाविहगखनेन. १ कौमलप्रौढसंदर्भकौमलाथोभा
रती. ननुभारतीयभेदद्विचरहास्यादुताश्रयितलेखनाद्विचरितीतिवेदसत्यं. वीरसेयवांगतयाहास्यादि
प्रवेशस्तत्परमिदं. धर्मनियमः. प्रौढार्थकौमलार्थोत्तमार्गः. रणवचनादकप्रधाना. अस्याश्रितारोधर्माः. आमु
स्वप्रहसनंवीथिप्ररोचनावति. आमुखप्रस्तावना. हास्यमुखप्रहसनं. कलवक्याधिवक्येतिप्रभृतयस्त्रयोद
शदीप्यः. कविनायकपरिणतचरुपनिवेदनप्ररोचना. भारतीयथा. पातिप्रत्यभिदंयदीहसिमयुक्ताकरणस्वी
कुरुस्वानसाधयचारुशंखशकलचक्रमकारय. इत्यस्वामिवेदानिशम्यमकपेआधूतेनीलोसकद्रोणीदे

४

क्षकदाक्षिपातमुभगंलक्ष्म्याः स्मितपातुनूः. १ वैदर्भीरगौडीचरीतिः. कौमलार्थः प्रहसनं. यथा. १ भिक्षौदिग्वाससा
वस्तंभिक्षितुंसमुपागते. आसीदुगस्थिज्योतिरुद्योतिमुखमंडलः. अनेकवृत्तिशबलं वृत्तिशबलं. यथा. समेणत्वा
रिनिधिवंधनवंधरेणहेलाविभिन्नदशकंधरकंधरेण. रामाचितास्मितरुचिस्त्रिपिताधरेणसीतामुखेनिदधिरनय
नानपाताः. १ प्रथमपदेसावती. द्वितीयपदेभारती. तृतीयपदेभारती. चतुर्थपदेकेशिकेति. इति श्रीमानुकर
मिश्रविरचितेअलंकारतिलकेप्रथमः परिच्छेदः. अथदोषानिरूप्यते. तत्ररसानुभवप्रतिबंधकोदोषः सचज्ञा
यमानएवप्रतिबंधकः. अज्ञानेतस्मिन्पदोदोशमोत्पत्तिर्दर्शनात्. स्वरूपसत्तत्त्वस्यप्रतिबंधकत्वेरसममानुदया
पत्तेः. सवधिविधः. पदानिष्टोवाक्यनिष्टो. अथनिष्ठश्च. नचयमकारावसदयलोपव्याप्तिः. अथदोषसत्यपिशब्द
निष्ठरसात्पत्तिर्दर्शनात्तदितिवाच्यं. तन्निष्ठदोषस्यतन्निष्ठरसात्पत्तिप्रतिबंधकत्वात्. अन्यथूतिप्रसंगात्. तत्रपददोषाः
तत्रकंठशरणकारः. असाधकाप्रयुक्तवक्त्रचानर्थक्यत्वं. अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थतथैव. १ अप्रतीतमय
क्लिष्टगुरुनेयार्थमेव. संदिग्धचरित्रहृत्प्राक्तयत्राप्रयोजकं. १ देवयाम्यामितिस्पष्टदोषास्तुः पदसंश्रयाः. का
व्यप्रकाशकारमते. अवाचकानुचितार्थाविमृष्टविधेयांशाअधिकादोषाः. अनुशासनाननुमतमसाधकं. नचास
मर्थोदोजलजलधरेक्षारमहादावतिव्याप्तिः. तत्रपदस्यसाधकत्वात्. ननुआजप्रविषमविलोचनस्यवक्षइत्यादावति
व्याप्तिरितिचेत्तस्यं. तदसाध्वेव. किंतुतद्वक्त्यगतमिदंपदगतमितिबिषयः. तथा. गच्छचं कच्छमंबुधेरिति. एतवानु
करणेनदोषः. सिद्धमपिकविभिरसंवाचितमप्रयुक्तं. नचासाधावतिव्याप्तिः. सिद्धपदेनतस्यआवर्तनात्. नचाच्छी

अ. तिलक.

६

रसविपरीतरीतिरिति. यथा. रामोजघानबाणेन. इत्यनुरुद्धायां रीतो दोषाभावः. यथा. शिगलेपरगांगणे. अत्र मध्य
मारुतदीवेदसरीति. योगरूपयोरप्रतिपादकमवाचकं. यथा. तवचक्रस्य गर्जितं. गर्जितं मेघनादतनुगर्जितमव
चकनमवतिपरंतुचक्रस्येति वाक्यद्वयमिदमिति चित्यं. यथा. चांसुभिर्वासरोनिना. निशापदेन तमोमयत्वमुक्तं.
तच्चतुष्टयकं. अस्य समाधोगुणत्वं. यथा. नरसिंहस्य सकोपिकंदर्जनः. अनर्हार्थमनुचितार्थं. नच विकृत्येति
व्याप्तिः. विपरीतप्रतीतिर्विरुद्धं. अधमत्वप्रतीतिरनुचितार्थमिति भेदात्. यथा. राघवो रीतिपतिः प्रतीयते. रत्याः
पतिरित्यपि प्रतीयमानोर्थः. निंदायामस्य न दोषः. यथा. कुटिलस्तव कुंतलः. विधेयस्याप्राधान्येन प्रतीतिरपि
महविधेयां. यद्यप्यन्यविरोधित्वं नास्ति तथापि विद्वत्वितांश्च बोधजनकत्वेन नृपकत्वं. यथा. द्वि
तीयमूर्तिर्मे कच्छदनस्य. प्रसिद्धावस्य न दोषः. यथा. चंद्रो विराजते. निष्ठुरसंधिपदस्य पिवा दोषः. अदुष्टस्य
वपुः न्यसम. रणदुष्टत्वात्. नचात्र समासस्तत्रा समासा समास इति नियम इति. समा
स. दोषस्यापरिहार्यत्वादिति चित्यं. अथवाक्यदोषाः. तत्र कंठभरणकारः. शब्दहीनं क्रमवृत्तं
विसंधिपुनरुक्तिमत्. आकीर्णवाक्यसंकीर्णमपदं वाक्यगर्भितं. द्वेभिन्नलिङ्गवचने द्वेचन्युनाधिकोपमे. भग्नं
दोयतीचद्वे अशरीरमरीतिमत्. वाक्यस्येतमहादोषाः षोडशैव प्रकीर्तिताः. काव्यप्रकाशकारमते च. उपरुतविस
र्गलुप्तविसर्गपदस्य कर्षसमात् पुनरात्ताभवन्मते योगान्भिमतवाच्याख्यानपदसमासप्रसिद्धतमं भग्नप्रक्रमन्यून
पदाधिकपदामतपराथानिदूषणाभि. इतरपदादप्ययोगः. शब्दहीनं यथा. रामोरथेना च निसंस्तर. ररत

स्तृतीयायोगादात्मनेपदं. विवक्षातो दोषाभावः. क्रमवृत्तं द्विविधं. विपर्ययस्युतमेदात्. उभयमपि यथा. पयोच
राधरो विवहमांबुजसहोदरो. रक्तमुखं मुखं तस्याः सखेमदनदेवतम्. १ संबन्धवितानविगविरहोन्नादादावदा
षः. यथा. सत्वरजःस्तमःपुंसाभितिसंतित्रयो गुणाः. अंत्यो मध्यः परत्रास्ति प्रथमस्त्वयिराघव. विसं
धिविधेयं. निष्ठुरसंधिविगतसंधि. विसंयमपि यथा. गिर्याया रय्यनं हिलापञ्चारुष्यति मेरुं. प्रमस्यरोद्रे
द्वितीयस्य पर. द्यादेन दोषः. चंद्रकैकिकुभः केलिस्खलिते कुंडले दुव. समानजातीयार्थपुनरुक्तं. यथा. मा
माभीमोर्जुनोर्जुनः. लालानुप्रासे गुणः. यथा. चंद्रचंद्रानने पश्य. मिथो विभक्तीनामसाभि. अंवाकीर्ण
यथा. मया सुता हरिर्जित. बोधाविरोधिपदांतरितेन दोषः. यथा. हरस्मत्तत्र स्मितमातनोति. महावाक्या
ननुरुद्धेन वाक्यान्तरेणांतरितं वाक्यगर्भितं. नच आकीर्णमिति व्याप्तिः. तस्य महावाक्यान्तरोधित्वात्. यथा.
रथोपिकोधिकोमतो मामनुस्मरराधिके. पञ्चोत्तरन दोषः. भिन्नलिङ्गवचने यथा. समुद्रद्वको सत्यारलानीवर
घूहः. अनुद्देशे च दोषः. रत्नदाराग्रहस्य. न्यूनाधिकोपमाने यथा. नूनं च हिविधिं. हीनोपमानं हीनविशे
षणोपमानं. अधिकमपि द्विविधं. अधिकोपमानं अधिकविशेषणोपमानं. हीनाधिकोपमाने यथा. रथो
ननुवतिग्मांशुः स्वद्योतस्तिग्मभाववत्. महतो निंदायां हीनोपमा. अधिकस्ततो. अधिकोपमाने दोषः. भा
गवत्प्रतापाग्नेभास्वान्वद्योतवत्. काकको किल वक्रोडि कीडसित्वं महीरुहः. न्यूनाधिकविशेषणोपमाने

अलंकारः

6

उत्

यथा. बलचकोरशीतांशुरिवराधेतवाननं. लतेवराजतेबाहुः. कणकनककंकणः. असिह्येनदोषः. मदनकर
तालनर्तितमधुकरइवक्षरेणाध्याः. मृगनाभिरिंदुसुंदरमाननमिंदुपमंतस्याः. नयनेचवापलंबंदेकलं
कइति. प्रसिद्धं देयतिभंगोस्फुटोपदेयेइत्यनुशासनायादिपूर्वस्य. वापदीतिस्वइतिपादांतस्यलघोः. यति
भंगस्यस्वरसेधोनदोषः. कर्मणाहोहरणानि. यथा. सीमतेसिंदुरेतवदुरास्येयपंचेषुः. तरणारस्यतलेदिरिय
हणाराहोवितकयति. अयिराशिमुगिगच्छस्यव्यतिथीमुरारिः. अत्राष्टमस्थानेयतिभंगः. स्वरसंधिकृतानदो
षाय. क्रियाहीनमशरीरं. क्रियेत्युपलक्षणां. कर्मकर्तृहीनमप्यवगंतव्यं. यथा. रामराजीवलोचनं. स्फुटप्र
तीयमानायांक्रियायांनदोषः. यथा. हृदयंत्वपिराघव. अत्रास्तीतिस्फुटतरंक्रिया. शैथिल्यमरीतिः. शैथि
ल्यसौकुमार्यकारिण्यरादिसं. यथा. ललनाललितालापकामलालाललोचना. गौड्यांगुणाः. विसर्गसि
विधः. अविकृतोविकृतः. पुष्टश्च. विकृतोत्तुतः. अविकृतउपततः. पुष्टः. स्पष्टः. त्रितयमपियथा. उत्तंचद्रुतपु
दरुतनलइत्यादि. कर्णोत्तुतलोनीलो. जनोदीनोउडोत्तपः. मंदश्चंद्रः. स्मरः. क्रूरः. कायः. क्षानः. स्मरः. खलः. प्रथमस्य
प्रथमेनदोषः. उत्तंचद्रुतपुदरुतनलविक्रमादित्यः. उत्तंगधुर्वुतस्मरुतसुंदरिमेथिलोत्तपतिः. द्वितीयतृतीय
याः. कतिपयवर्णात्तरितयारदोषः. यथा. रामः. क्षामकलवुरः. स्मरशरज्वालानुरः. पातुनः. बालोव्यालालनीलो
खलदलनयनोगोपवषाद्युदृष्टः. पतप्रकपेयथा. प्रकपेः. सोशब्दनिघः. जयदामेदुरदानवदारणदीर्घदुःखद
लनोदयदक्षः. दुर्निरुपदुर्दुरदुरत्ययधिरत्ययकरुणामीशानमस्ते. त्रिपादयमकौनदोषः. कर्मकर्तृक्रियाभिःपरि

6

समाप्तस्यवाक्यस्यपुनरुपादानं समाप्तपुनरात्ते. यथा. पातुत्वांपुंडरीकाक्षोरानवक्षोभकहेनः. आकाशाविघट
नहारा. स्यदोषत्वं. तथाचयत्राकांक्षातादृशीतादर्थ्यहेतुविशेषणवानदोषः. तादर्थ्येयथा. नमस्तस्मैमहेशाय
सर्वसंतापशातये. हेतुविशेषणयथा. अद्यापिसखिनायातः कलः. कुलिशमानसः. अभिमतयोगव्यतिरे
को. नभिमतयोगः. सवासमासगतः. समासगतः. प्रकरणगतश्च. अस्मात्समासगतोयथा. दुस्प्रानैः
पातितायनत्रिदशास्तीव्रतेजसः. अहोइशरवामृगस्तस्यभुजाशाखासुरवलति. तीव्रतेजसइति कृतमतयो
गभिभवति. आस्यस्यमुखमादर्शभवारविभूषणं. रस्सनाकालिदासस्यभारतीरंगवेदिका. भारत्याइति कृत
सकलयोगोभवति. अथाहारे दोषाभावः. अर्थात्तरेद्वितीयहृदयकस्यपूर्ववाक्यान्वयिनेहत्वादिरप्रधान
स्यवाचकमर्थोत्तरकवाचकं. एकमर्थोत्तरप्रथमार्थे एकस्यउत्तरवाक्यान्वयिनेहत्वादिरप्रधान
कमुवगंतव्यं. पादेप्यहृदपिपदविपर्ययासाक्षात्कीर्णं. अर्थात्तरेकवाचकस्यैकाधिपराधीनव्ययिनः. एवहत्वादे
वकिर्तत्वमिति ततोभेदः. यथा. अंगेकुर्गगाहि नधेहिभूषां द्राक्षारसेक्षारसो नयुक्तः. तदित्यमाकणय
महत्तांसिसुधाविशुद्धवसतीसुखाय. तदुत्तरांगेनधेहिभूषामित्यन्वयस्तदुत्तराधिपतितं. वाच्यमनभि
हितं अनभिहितवाच्यं. वाच्यमभिप्रेतं. तच्चकविन्मुखं कविदपिबहिर्भूतयः. यथा. तातां प्रभक्तियुक्ते
नतथापिपितुरात्तया. राज्ञस्य कंठितं कुलमनुलुप्यं गुरावचः. तातां प्रभक्तियुक्तेस्मीतिवक्तुं युज्यते अत
वेतिचरमपदहत्वर्थभाभिधानुमुषितः. असमाजपतितमस्थानपतितं. यथा. तरायजायेनवीक्षितः. नव

अ-तिलक

७

क्षितइतियुज्यते. यथावा. सरिवक्रेतमः परेनालोकियदुर्नदनः. गत्वापियमुनाकुंजमा
ज्जनाचलदीधितिः. अजनाचलदीधितिः शिनिपदं यदुर्नदनविशेषणं तत्समाज्जुतं. व्याकी
र्णतिव्याप्तिश्चिंया. अस्थानसमासेयथा. चक्षुः कुवलयकोइकीउद्गुजयोद्यतं. मध्यमक
शिवक्यामध्यमारभद्रानदोषः. प्रसिद्धित्वं यथा. गर्जयेपफणीश्वरः. समाधौ नदोषः.
भग्नारंभोभग्नपक्रमः. नवपक्ष्यकर्षितव्याप्तिः. तत्रप्रकर्षभंगोवचनभंगइतिभेदात्. सवप्रकृतिप्रत्ययपयो
यस्सर्वनामोपसर्गोदात्तः. प्रकृतिभंगोयथा. स्मृतोहोमवर्तनाधोलक्ष्मीनिधोपिचिंतितः. पुनरपिस्मृतइति
युज्यते. प्रत्ययक्रमभंगोयथा. गच्छन्कछप्रियां पेश्यरोमाचिवत्तेनहरिः. पश्यन्भितियुज्यते. पयोयक्रमभ
गोयथा. शोणः करः कुरंगाक्षिरक्तलेपुपलवः. पुनरपिशोणइतियुज्यते. सर्वनामक्रमभंगोयथा. हरेर
स्यकथांतस्यवितननक्षणांसक. पुनरस्यतियुज्यते. उपसर्गक्रमभंगोयथा. अनुस्मरस्मरारातिविचिंतय
विषजगतः पुनरन्वितियुज्यते. ननुप्रत्ययादीनापुनरभिधानेकथितपददोषापीतिरितिचतन. धर्मिधर्मे
भयानिर्धकथितपदं. धर्ममात्रनिर्धभग्नप्रक्रममितिभेदात्. वस्तुस्केतद्वितीयस्थानेक्रमभंगोदोषाय
मध्यमएवक्रमोभवति. कितप्रथममारभः. पुनस्तत्करणक्रमः. तेनतृतीयस्थानेयदिभंगस्तदाक्रम
भंगइत्यभिधीयते. चिचेनदोषः. चरन्त्ययथा. किंकिमित्याकुलः शिवः. किंकिमित्युक्तं. नचोदश्यमुक्तं. न
नचोठासभमादिवाक्यनदोषः. यथा. किंकिमाकुलमभाषतांगना. अधिकपदं यथा. कलावाक्यैरवकृतिः

चंद्रस्यैवैत्यंप्रसिद्धमेव अस्याप्यर्थविशेषप्रकर्षनातौचनदोषः. यथा. अश्रौषहयदेक्षितं. ह्यसान्निध्यमर्थविशेषः.
द्वितीयंयथा. अभिनविबिसकांडेदोषः सुधांशुः. अत्रकांतिविशेषः प्रतिपाद्यः. तृतीयंस्फुटं. अमतः परोद्वितीया
र्थयित्रतदमतपरार्थः. इदंच श्लेषएव. तथाचविरुद्धादयो श्लेषेनपित्तकत्वेन. यथा. वारिदंविगतजीवनशरत्. का
सहस्ररुविशयलोकायत्. करुणयासौ श्लेषेणप्रतिपादितोचिवरुद्धोअंगां गितयायत्रभासेतेतदानदोषः. कष्टालंकारः
कष्टरसभ्रजातीयः. यद्यपिअसाधनिरर्थकाप्रयुक्तनिष्ठरसंधिभग्नछंदोयत्यरीत्युपसर्गपतत्यकर्षव्यतिरिक्तस्त्वले. य
दोषविनापदवाक्यदोषानास्ति तथापिसंप्रदायानुरोधेनोतिरिक्तास्तेनिरुच्यंते. तत्रकंठाभरणकारः. अपार्थव्यर्थमे
कार्थसंशयमपक्रमं. शिवन्चैवातिमात्रं चपरुषोविरसंतथा. हीनोपमंभवन्नान्यदधिकोपममेव. अप्रसिद्धोपमंरान्य
दसहोपमंतथा. निरलंकारमश्लीलविरुद्धमितिषोडश. काव्यप्रकाशकारमेत. अपुष्टंयद्वाहृतंनिर्हृतुअवनीकृतंनिय
मपरिवृत्तंअनियमपरिवृत्तंविशेषपरिवृत्तंअविशेषपरिवृत्तंसाकांक्षंअपदमुक्तंसहस्रभिन्नंविध्ययुक्तंअनुवादायुक्तं
कपुनः पुनः स्वीकृतं चेतिदूषणान्यतिरिक्तानि. वाक्यैकवाक्यतामापन्नमपार्थक्यं. यथा. कुरुंगोस्ति विहंगोस्ति भंगोस्ति
किमितस्ततः उन्नतवालादकत्वेनदोषः. यथा. कः अंशः कृगतासिसुंदरिनुतागच्छामिपश्यप्रिये. अर्थयथा. आगतं प्रे
क्ष्यराघवं. अनागतस्यदर्शनाभावादागतमिति विशेषणव्यर्थः. किमितिदीर्घरतायोक्तोशांतानांधर्मेपिदेशेचनदोषः.
प्रथमंयथा. उदितं पश्यशीतांशुं. एकार्थंयथा. गच्छत्यस्तंचरमज्जलधिगाहतेशीतरोचिः. गच्छतिगाहतेद्वाभ्यासंभ्याह

अलंकारति- समय एक उक्तः आर्थः पुनरुक्तमात्र एवावर्तयति यथा- रविरुत्प्लुः पुनरुत्प्लुः- रसावेशो मूर्खव्युत्पादेन न दोषः- अथ
विश्वमिदं निःस्वमुत्तरलमिदं जगत्- ससंशयं यथा- बुधो मित्रं गृहगतः- विदग्धाक्तो तरुणयोः प्रह्लादोक्तो च न दोषः
यथा- देहिवासस्थलं भूरियदद्यस्स दुर्दिनं- अपक्रमेयथा- द्विजेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा देवो यज्ञमुपाचरत्- पित्रोक्तो न दोषः
नाभिकुंडे स्मरोहाता ह्येमाग्निं स्थापयिष्यति- रोमालिङ्गभ्रनोर्ध्वमुख्यता धूमधोरणी- शिष्याद्यनिर्वाहः विन्नं- इदं राब्द इषणं
विदुमर्हति- अनुद्वेगे क्वचिददृष्टं- यथा- निष्ठाकांतामतिदुःपस्तपः कलिनेकेतनं- विद्यामालिङ्गकं संस्य भाग्यसंपन्ननीषिणः-
इव दानमनुद्वेगकरं- असंभवार्थमतिनात्रं- मध्वन्यामयं गतं- विनयोक्तावत्युक्तालंकारचनदोषः- प्रत्येकं यथा- कुलम
द्यप्रदीपो मे त्वयि संप्रसमागते- मेरुः सर्पवद्यस्य स्रुक् कोटिनीयते- अनुचितार्थं परुषं- यथा- आयाहितत्प्रेमणाक्षिमात
त्वं सुं रमे गृहं- उपदेशो रद्वेचनदोषः- उभयमपि यथा- कालव्यालमुखेति नतिष्ठन् पस्यन्नि- दृष्टे त्वैव क्रूरोगुरुस्तपुरु
नेमे- विरुद्धसंविशसं- ननु विरसो रसदृष्टमिति चेत्सत्यं- अर्थदोषोपि भवतीत्यर्थदोषावसरुक्तं- अलिङ्गमां प्रियेतातं म
तं किमनुशोचसि- शोकशृंगारावेकत्रानुचितो- अंगं गीतावापन्नयोरदृष्टं- यथा- पुरोभूमिभुवस्मरवदनामदनो ज्वलः
दशास्थमुस्वमादशो दशायामस्सराध्वः- अत्र बीभत्सो गे- हीनाभिकापमयोरनुद्वेगे चोदृष्टं- प्रथमं पूर्वमुदाहृतं-
द्वितीयं यथा- पुरुषोत्तम एवासिराजं किमभिधीयतां- अप्रसिद्धोपमं यथा- दंतारुजोपमां यथा- अनुद्वेगे चादृष्टं मू-
यथा- तव चेतां बुधिसात्र सुखं स्वीर्षितमाधवः- असदृशोपमं यथा- कृष्णः पीतांबरो धोधरधाराधरोपमः- अति
जोष

रेकोपमायामदृष्टं- यथा- सर्वथानोपकुर्वति दुर्जनाः सृजना इव- अलंकारमात्रराहित्यं निरलंकारः- अलंकारो यत्न
कारः- मात्रपदं विवर्त्तयति व्याप्तिवारणाय- यथा- माधवायुधिविहितः- रसपुष्पावदोषः- यथा- मदयेकः पुरंदरः- अ
त्रोद्वेगः पुष्टः- अश्लीलं यथा- अनंगायतनं परय- स्वर्गसुखस्युदा- अस्य पूर्ववत्सर्वव्यवस्था- विरुद्धं यथा- प्रकाशि
तलोका समयदेशे सिद्धसंप्रदाययुक्त्यौ नित्यप्रतिज्ञाधर्मार्थकामसंगीतशास्त्राणो विरोधादस्य त्रयोदशभेदा- ननु
वेधामिकोदंडं दूरं तेन शरीरगतः- धनुर्बद्धमिति प्रकाशितं शरः पलायितवति विरुद्धं- विरोधात्कारनदृष्टं- बद्धः कामिनि
कुतलस्तव पुनर्मध्यः परिहीयते- लोकविरुद्धं यथा- बाजीवहति हृदि- बालप्रबोधोक्तो न दोषः- समयविरुद्धं- केकि
कोकिलनिकाणकोमलाः सकलादिशः- अनयोरकसमयो निषिद्धः- चित्रोक्तावृत्याते च न दोषः- अहोविकसति व्यक्तं
नक्तं सुदतिसावसं- देशविरुद्धं यथा- कालिंद्याः पुलिनं तु गेर्दिद्व्यातं गेनिष्यते- योरुपवर्णने न दोषः- सोयं तं केश
रोयस्य चंद्रकोपार्श्वचारिणो- चंद्रार्कयोर्न भो देशप्रसिद्धि विरुद्धं- यथा- चक्रचक्रायुधं स्मरः- उल्लेखायामदृष्टं मू-
यथा- कामः कलावतीक्रोधादिदुःचक्रं करे दधौ- संप्रदायविरुद्धं यथा- पतिः कपीनामयं मंबुराशिभिंदुष्टविं विंदुमिवा
ललंघे- अधिष्ठायामद्वितिकवीनां संप्रदायः- विस्मयेन दोषः- सुखीकृतो भवत्कीर्त्यो करीकाणेन लक्ष्यते- युक्तिविरुद्धं
यथा- गेहे गेहे विभूदयः- असंभावितोपमायामदृष्टं- मुधा सौर्वेदपेक्षया- प्रतीतिविरुद्धं यथा- धन्यापुत्रीयति यत्र

अ. तिलक.

१०

कोटिकांतांनमुं वति. हास्यस्सेनदोषः. औचित्यविरुध्यथा. भिलस्यमुखयत्नंगंवारुचामरमासुतः. देवताप्रसादादे
नदोषः. यथा. तरंगतरलीभवत्कुबलयालिषाचक्षुषातुषारगिरिकन्यकेयमधमंजनपश्यसि. पयोधरमहीधरेन
रतितस्थवामभक्वां कृणत्कनककिंकिणीकलरवेणदेवस्मरः. १ एवमन्यान्यपि विरुद्धानि ज्ञेयानि. अपुष्टं यथा. वि
कृर्गगनसंगतः. इतिहासेजात्यादौ नदोषः. व्याहतं यथा. किमनया कलयारजनीपतेर्नयनयोर्ममसेवविधोः कला. किं
कलयेति व्याहृत्य पुनः कलया एव कृतिः कला. समानजातीययोरैकप्रकेषैकविद्रूपणं. यथा. सन्निधेस्तव वक्त्रे दोरिदोः किं
मेप्रयोजनं. अनवीकृतो यथा. अलं चित्तेरलं चित्ते श्रीरामो यदि न स्तुतः. पुनर्यथैवमिति प्रयुज्यते. अत्रेदं चित्तं. अलं कृता
पुनरलं देवेन वीकृतो दोषः. पदान्तरकरणपर्यायभंगः. तेन कवीनामुभयतः पात्राः. किंचेदमपि राब्दपुनरुक्तं. नियम
परिहृतं यथा. सूर्यवंगो गहं तत्र दीप एव रघुहृद्. एवकारेणान्ययोगव्यवहारे दोलभ्यते. तदनुद्भूतं उद्भूतपस्तुताया
मदोषः. इदमपि व्यर्थमेव दूषणं. अविशेषपरिवृत्तं यथा. गोरीकुरुकुरु गीक्षिहारं हसितरेविषा. स्वतस्य रेवत्यकरणं
प्रकर्षाय. अतिशयविशेषव्याच्येन दोषः. यथा. रदस्तव स्मितस्निग्धं क्षीरं सागलितमौक्तिकं. साकांक्षं यथा. येन
विनायस्य न स्वार्थानुभवतस्तस्य सा आकांक्षा. यथा. प्रहरत्यपराधवः. विपक्षमित्याकांक्षति. विरहोन्मादेन चोष्ण
भिलापेन दोषः. इदमपि राब्ददूषणं. आकांक्षायोग्यतासतीनां राब्दनिघृत्तात्. अनादेयपदयुक्तं न पदयुक्तं. य
था. भुवनधरणीमुभक्ताविमुक्तातरुणी गृहे. रामो ह मिति जीवामिसर्वदुःकमेणाफलं. तृतीयपद एव पर्यवसन्नम्.

१०

चतुर्थपदमनादेयं हेतुपन्यसेनदोषः. हेतुहीननिहेतु. यथा. तीरिनीनिपेरिंदुः प्रायश्चित्तमिवावरत्. प्रायश्चित्ते हेतुना
क्तः. प्रसिद्धानदोषः. त्यकारणमेणमथिही. जनापवादः प्रसिद्धो हेतुः. सद्वरभिन्नं यथा. अग्रतो ब्राह्मणाः काकादक्षि
णेशकुलः सतां. अन्योः सहिचयेन युक्तं. अप्रधानीकृतसहायेन दोषः. रामो जगाम संग्रामघातं कपिभिः सह.
अप्रधानीकृतसहायेन तृतीयेत्यनुशासनं. पर्याप्तस्य वाक्यस्य पुनरुपादानं त्यक्तपुनः स्वीकृतं. यथा. अस्ति स्वस्ति
करः कलः सोपि सीतां शुशेखरः सोपीत्येन पर्याप्तस्य पुनरुपादानं. साकांक्षेन दोषः. एतस्य दोषत्वे दीपकस्य गु
णत्वं. आहत्तेरलंकारबन्धस्यात्. अपितु चतुर्भिः प्रसिक्तस्यैव स्वीकारादीति चित्तं. विध्यर्थयुक्तं विध्ययुक्तं. यथा.
नवाद्यशरवारितः समितिरावणा धावतीति विध्यर्थानुयुज्यते. निष्ठायां त उक्तः. अनुवादायुक्तो यथा. उग्रपात्न
यमेदिनीम्. उग्रस्यनुवादो रक्षणेऽयुक्तः. नामाभिधानेन दोषः. यथा. भीमसंरक्षमामितः. अयुक्तविरुद्धान्यं
तरुणां तमेवतीति विचार्य. अयोगसापेक्षासत्संसर्गो समर्थरूपकापुष्टविशेषणासंगतय अपरे दोषाः. योग
रूपायोगानन्वनयोः. यथा. मनोविनादयस्य तस्वर्कनीपंकजानिलाः. स्वर्गद्वीपंकजामावात्पंकजस्य योगि
नूपपन्नः. सापेक्षं यथा. इत्स्वं मध्यस्त्रलंतवः मृणालादखधेः अपेक्षा इत्स्वस्येति. असमीचीनस्यार्थस्य संसर्गोऽस
त्संसर्गः. यथा. युद्धभंगो भवतु भवतो विरिभूमिपतीनां. भवत इति पदस्य भंगसालि ध्यानं च विरुद्धमिहेति देवायं.
तस्य समासमात्रं विषयकत्वात्. असमर्थरूपकं यथा. मुखपञ्चतमो हति. तमोहनानुक्कूलं पञ्चरूपकं ॥

* नवोक्तविहेतुवेसतिसमवायव्यवर्तना
* नेतुणः श्लेषसमाधिप्रवृत्तिव्याप्तेः ५

अलंकारानि
११

वाचानुपलब्धं यथा यथास्तमीपतिवृत्तिः सुवापतिकरणेपुष्टेः तत्करणेश्यामप्रवेशः असंगतिः संगत्य
भावः सच ग्रंथादौ इति श्रीभानुकरभिरुचिते लंकारतिलके देवतद्वारा निरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः
अथ गुणाः तत्र कंठभरणकारः श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता अर्थव्यक्तिस्तथाकांतिरुदारत्वमु
दात्तदा १ अजस्तथान्यदेति प्रयान्थसुखाब्जता तद्वत्समाधिः सौम्यं वगंभीर्यमथविस्तरः २ संक्षेपः संनि
तत्वं च भाविकत्वं गतिस्तथा शितिरुक्तिस्तथा प्रादिर्ये पांलक्ष्यलक्षणः ३ गुणास्त्रिविधाः वाचा आंतरवैशिष्टिकाश्च
वाच्यद्राव्याः आर्थांतराः वैशिष्टिका दोषगुणाः नवोक्तविहेतुगुणः अलंकारः निव्याप्तेः तथा वसहजा कषेदे
तुगुणः अलंकारस्योपाधिकोक्तविहेतुत्वादिति प्रमेयः सुकुमारताकांतयोमाधुर्यमेव समतावेष्टाभावः अर्थव्यक्तिः
प्रसादः उदात्तता अनुप्रासालंकारः सुखाब्जता अस्तन्यायताया अभावः प्रत्यवान्यस्य गुणारोपः समाधिः सौम्यं सं
क्षेपो विस्तरश्च औपाधिकवृत्तिवेषामलंकारत्वं अतएव समाधिस्तद्व्यपेक्ष इदात्तप्रवृत्तीनामलंकारगणनायमेव द
डिकारलेखनात् संमितमिति रिक्तान्यनयारभावः श्लेषो विस्मयभावः तेन प्रादिमाधुर्यप्रसादाजोगंभीर्यपाकात्
वगुणाः पाकस्तरसविशेषात्पत्तिजनका गुणमनुदायः नवोक्तगोडीवृत्तिः तत्रेद्वेदगुणः स्यात्वेदयोगीषत्वमासौ
गुणः स्यादिति वाच्यं तस्यापि माधुर्याभिधानगुणत्वात् ननु माधुर्यकादव्याप्तावः प्रसादो व्याकीर्णोभावः एवमे
तेपि दोषाभावात्वेति चेत्तस्य तारत्वमदत्वयोर्यथा तारतराद्यनुभावादि तारतरमप्यावात्मतानास्ति तथा मधुर
तरप्रसन्नतरगंभीरतरपक्वतराद्यनुभावात् अत्राप्यवंतरजातिकल्पनाभावे जात्यनुभूपगनात् तथापि संप्रदाया

११

पुरोधेन ते ह्यगुयंते पदयोः सम्यक्संधिः शब्दश्लेषः सम्यगर्थनिर्देशोऽर्थश्लेषः उभयमपि यथा धावद्वाभंगे
ताभ्यामन्योन्यनुपलब्धितं गतयोरीशयोः कुंजमेकमास्यमुपास्मरे १ कर्मकर्तृक्रियाणां प्रसिद्धानां समावेशः शब्द
प्रसादः सकलप्रसिद्धमंगिर्यवित्यासोर्थप्रसादः उभयमपि यथा युवतिविरहभाजायन्मयाभक्तिं तोसि क्ष
णमपि तस्य धाशाभक्तिमिमीवितोसि तद्विलम्बपदं नुमां धावतुं भवेत्स्फटिकरुचिज्जटालं ज्योतिराद्यं मयराति
२ उपक्रांतस्य बंधस्य समताशब्दसमता संबंधाद्विधेयः मृदुः प्रस्फुटो मिश्रश्च मृदुर्वेदमि प्रस्फुटो गोडी
मिश्रोलाही प्रारब्धस्यार्थस्वनिर्वाहः अर्थसमता उभयमपि यथा किमु रसिगरिमा किमालिम अतवतनि
माकिमु वकिमादृशोर्को वचसिमफरिमा किमद्यदेतवपदिमा समुदेति मेपितकः ३ वेदमंशरीतिर्योवयः सं
धिः द्वेषत्वमासः शब्दमाधुर्यं क्षमा अर्थमाधुर्यं यथा तातवरणानां नारुण्यं सुखं सुखं नैव वेदमंशरीतिर्योवयः सं
न्यादृशं नभं गपरिग्रहो नवरदः प्रप्रेषिमौ नस्तिः एतत्संप्रति संतनोति मनसः कोपनयद्वस्तनि स्वाधीने
पिपुरे वपंकजहृशोयत्नप्रकृत्यदः निष्ठुरास्तरपायं सुकुमारं असंभववारणाय प्रायः पदं अस्तरं हि वयं
निष्ठुरमनुष्ठुरं अत्यप्राणमनुष्ठुरं अर्थस्याकांक्षित्यमर्थसुकुमारता यथा पुष्पमालाग्रमं बालाक्यमे
षासि स्थिते इति चिंतावदमध्यः कृशामगदृशो भवतः ५ अर्थप्रतिपादकः शब्दः प्रतिपन्नार्थः अर्थव्यक्तिः
उभयमपि यथा तातवरणानां कमलाकुचकनकाचलललधरमाक्षीरसुंदरीमदनं सुविततदेष फलणा
चलिकमलवनीभंगमयुतवंदे ६ तदीयतमावर्णघटना शब्दकांतिः शततमोर्थार्थकांतिः उभयमपि य

अलंकारति-

१२

या तात्पर्यानां एवपश्यतमगीदशोयशोवन्निकुसुसतिपुष्पधननः भूतसत्तर्हिदंगवेवेरिधरेद्रतनया
नुरज्यते ७ अनुप्रासः प्रेमसस्रहस्तः श्लाघ्यविशेषणयोगः शब्दोदाहृताः श्लाघ्यमनारोपिता गुणः वाद
कोचलोमप्रवृत्तनारोपितो गुणः आशयप्रकर्षः अर्थोदाहृता यथा महीमहीयसीमुं कमुंचनीतिकरी
पुरी रामः कौशल्ययामुकोमुकोनेवस्मितास्त्रिया समानजातीयदीर्घस्वरवृत्तलक्षिरमुदात्तः अनुप्रा
सवहलकांतिरितिततोमिदः विभूत्युत्पत्तिर्थादात्तः यथा प्रदीपमिवतिग्मांशोरीतांशोयाभिकीभव हा
रीसवदादीनाथश्रीनाथः स्थापनीकृतः इकारबाह्यं रेचक्यवओलः समासबाहुल्यशब्दगुणः ननुशुद्धा
गोलीतदपिपोलस्त्यानानन्वेवमेतेनदर्ममार्गस्यप्राणादशगुणाः स्मृताः इतिदंडीकारवचनविरोधः इतिवे
सत्यं विदर्भः सन्दर्भः सत्यसंबन्धिवेदमिति व्युत्पत्त्यविदर्भकथं तथाचवेदमार्गस्यकाव्यमार्गस्यैवगं
तयः अतएवकंदभरणकारणगुणगणनायां विशेषानकृतदीतः अजः प्रोदतेजः क्रमेणोदाहरणे युष्मत्तु
गतुरंगटापपदलयाभिननमीभरस्वशपन्मालिकिरीदरनमुरगाधीशमुद्रुर्लुति स्वस्वजातुमितस्त
तः प्रसलिताः प्रायः पताकाखलादुद्गम्यतिभुजगराजनगरीदर्वकरश्रणयः १० यदिदिवासिमहीलतामि
वांशोनिधिपुनिधायनिरायलालयामि परिणतपुष्पवस्तुगंशलास्त्यजतुतदुहन्नम्रमाभूतानां ११ ह
नमताव्यवसायः गच्छादिरमोदित्यंशब्दगुणः ओजमिसमासप्राधान्यः अत्रगाणेश्वरतातनततोमिदः
अंग्याहंकारओजित्यमर्थगुणः उभयमपियथा वाममामः प्रविततफजादं प्रतापः स्वरजबकक्षमितिदि

१२

नरुदक्षिणवक्त्रपाणिः अग्रचय्रीकर्तारपुकुलोवर्ततेधर्मपुत्रः पेत्रः पंथाः सहजविजयोनः करवापवलिः १२
अस्यबहुवचनादथावेच्यंयः वाहीकैः प्रयः लाभपूर्विकास्ततिश्चादु इतितायः प्रयोर्थगुणः उभयमपियं
या वाणीनिरजनीदिवाकरकपाकडोलिनीवारिधेदृष्टिस्नेहनिधौनिधौहिमहतादीनेदयाद्रमनः अस्म
हारिनिबद्धसिंहरघटाव्यालालकर्णानिलैः पीयंतामरविंदसुंदरदशांस्वदांससांविद्वः १३ संवाधनचाद
क्तिः संपदीक्षितः सुपक्षिडश्चनिर्वाहः सुशब्दता असतः समीचीनतयोपन्यासार्थसुशब्दता क्रमेणो
दाहरणे संग्रामांगणमेघतोरघुपतेः प्रोदः प्रतापानलैर्द्रिगेवद्रवरूपतामुपगतेवामीकराणांचये अ
श्यहासवधामधोरणिमुद्रुमंजुजग्रामणिक्लिश्यस्वस्तकृणिवसत्पणितलं मेरोः समुन्मालति
१४ कांतोरिषुस्वलीतिभक्ततत्तुतः कुंजधारीमध्यवारांविशतिपुलिनंगाहतनिभगायाः रोहस्युवश
वे हनुसरस्यविचर्गस्यैल्लोभिलुष्ययेलांतुदतिनुरगंशंकमानः समीरः १५ अर्थसुशब्दतायथा कवि
गणेशोयथांसेविहायस्वर्लोकमालोकितुमाजगाम देवीभिरादीर्घतरंश्वसंतीशेवालशय्यां सुवपुर्व
भारः १६ स्वर्लोकमालोकितुमितिपदेनानिधनमर्थगुक्तः अन्यधर्मस्यान्यत्रावरोपः शब्दसमाधिः
व्याजाचलवनमर्थसमाधिः क्रमेणोदाहरणे धारानिरीक्ष्यपथिकेलिवनेविकीर्णकस्याइदंश्रवण

अतिलक

१३

भूषणमित्यदीर्य. गृह्णन्केण पुलकांकुरदंतरेण देवोदधौ विकसितस्मितरोचिरास्यं १० दंतुरोदंतस्य विकासः पु
ष्पधर्मः. रतिताकृतिसमुपकल्पयतामिमतालतापरिसरमिलता. कपटनकेठमजितासंहेतावनिताधृतावरसरोरु
हयोः ११ शब्दस्यापरिसरः शब्दसौक्ष्म्यं. अर्थस्यपरिसरोर्थसौक्ष्म्यं. क्रमेणोदाहरणे. भृंगध्वनिः कोकि
लकंठनादः स्यादतथासंस्तुतंशशाम. नजीरमुज्ज्वलिरंगनानामनोभवंजगदयोचकार. १२ हरिश्चंद्रनलेकेण
बलेमुंचतिमेदिनी. अर्थः पार्थिव्यवदाधातोत्थितिष्ठतिष्ठति. २० लंबेवलमिस्योविशिष्टः. ध्वनिमत्ता
शब्दगीर्णयि. नारिकेलीपाकप्रयोक्तृकोर्थवमकरोर्धगांसीय. शास्त्रसोपक्रमार्थगांभीर्यमिति केचित्. तत्र
शास्त्रसोपक्रमस्य दोषगणनात्. शास्त्रानभिज्ञसदसिगुणस्तंगप्रसंगाच्च. इत्येवमजगदसंमिनीस्वस्तरंगि
णी. स्मरतः श्यामलंधामयदंघ्रिमेतुठिष्यति. २१ विष्णुशरीरावातिर्व्यंग्याद्वितीयं यथा. यनांधैर्यतंगोबुरंकु
बलयनग्रीडांबुप्रेरेपिचनरुंगारोहरिणस्तवस्तनगिरेः सीमानमारोहति. नामैकावततस्य निःस्तवती कस्त
विकामालिकारोमश्रेणिमहाघृतावितनुत्तेकल्याणिजानीमहे. २२ शब्दनिष्ठो विकासः शब्दविस्तारः. अर्थ
निष्ठो विकासोर्थविस्तारः. क्रमेणोदाहरणे. आकाशवसतीति चरायकृतवान् नृतिरुक्तिरन्यस्तवान् देहलांछनरंकु
र्मधृतवान् पाथोनिधोस्तवान्. देवभ्यस्तनुदक्षिणां निहितवान् सर्वस्य दीधितिस्तोषानेव फलं यदंबु

१३

जहरोवक्रोपमैलध्वानः २३ द्वितीयं यथा. ब्रह्मांडे कथमत्र तावक्यशोमास्यत्यतः क्षमापते निर्मातुं विधिरेषवां
द्यतिकमुब्रह्मांडभांडांतरं. मल्लेलासमहीधरः शवाधुरश्चक्रं पयोधिः पयोदंडः कुंडलिनायकः सुरसो विस्तृतं समु
न्मीलति. १४ ब्रह्मांडाधिकपरिमाणतवकीर्तिरित्यर्थविस्तारः. शब्दसकलनं शब्दसंक्षेपः. अर्थसकलनं मर्थसं
क्षेपः. गीतायाः प्रथमोवर्णे पुरुषार्थचतुष्टयं दत्ततस्मात्परेवर्णः पद्यते लोकलज्जया. २५ सकलं प्रथमवर्णेन
संक्षेपः वृत्तसंक्षेपमित्यर्थः. शब्दार्थयोरन्यनान्तरिरक्तत्वं शब्दार्थयोः संमितं उत्तममपियथा. देवः पंचरात्रेवणिकसुरपु
शिशोतादरीणां पुनर्दंजील्ललितकादृशी किमुतुलापात्रद्वयं दीप्यति. मध्वस्य निजामकस्य च वपुः सौंदर्यं योन्यस्तयोः
सास्यान्निश्चलताततो न हितयेतास्ते विज्ञापदयः. २६ शब्दपूर्विकाशब्दप्रवृत्तिः. अर्थपूर्विकावाक्यप्रवृत्तिर्यथा
विकं प्रत्येकं यथा. लंमेवाडवतमस्य च दर्शनं चंद्रवत्सः. इतिव्यालोलकलोलनादेवेदतिवारिधिः. २७ सुतवाक्तायभा
वः अद्यस्त्रिभिर्गता निवृत्तवत्सालकुसुमायां भुवि दर्शयिता यो खलितकलारकोमलरंगः. २८ न
हा रवस्तदादिगोपितात्पयः. आरोहो वरोहो शब्दगतिः. आरोहः पाठोद्यत्स्वरता. अवरोहः पाठोद्यत्स्वरता. उक्तेनार्थनार्थी
तरस्त्वनमर्थगतिः यथा पथिकस्तवते दृष्टकामदेवाभिरामे प्रियतममुखशोभासंपदं संस्मरंसाः शिशिरयतिसमी
रपञ्चलमासनीरः सुरवयतिचमनोमेनारदः शीतमानुः. २९ स्वयंदूत्यमत्रप्रकर्तितः शब्दस्योपक्रमनिबोधः शब्दरीतिः
अर्थस्योपक्रमनिबोधः र्थरीतिः. उभयमपियथा. मौलोमात्यतिकल्ललयदशोवक्रोबुजपत्रतिश्रोत्रपत्रतिहस्तयो

अलंकारितः

१४

वैलपतिग्रीवातदेदारति मध्येमेखलतिप्रसङ्गपरित्यादां कुतहंस्तिश्रीकृष्णस्यदगंवलः कथमितोराधेतवोग्रंतपः ३०
शब्दभंगिः शब्दोक्तिः अर्थभंगिरर्थोक्तिः प्रथमं यथा भोक्तुं गन्वती किमिदं सिद्धं शोभा शुभं कुरु राखलते वसनं पि
ताप्रहितवान् भद्रं जेन्द्राजिनात् पञ्चामेव कुतः प्रयासिजिज्ञेसम्यग्वाचोदृष्ट्या दिव्यं शैलं कुवा निशाम्य वचनं मेरो
हरः पातुनः ३१ द्वितीयं यथा वाणीकार्तिकरोहिणीपतिगतीपूषकलालिनीधेतेदधिरकालकुदलतिकाजवण्यली
लायितः नो जने गमयिष्यतस्तचिरादेकं दिनं कैलिभिः कस्यैव फलपीवरस्तनि भवेदेकादशस्त्वो गुरुः ३२ कंचिद
भिज्येयकस्याभिशिदर्थभंगिः प्रौढः शब्दपरिपाकोऽर्थपरिपाकश्च पाकस्त्रिविधः नारिकेलीपाकः सहकारपाकोऽ
क्षापाकश्चेति ग्राम्योपनागमनागरेणकठोरनागराक्षरेणपदेनघटितोऽतविचाररूपिरायेतिनारिकेलपाकः प्रचुरस्त्र
सरणगुणगरीषवर्णकलापकमनीयः सुकुमारार्थः सहकारपाकः नागरोपनागरमदुपददं सुंदरः परमगभीरहृदयनि
रवहारसोपद्रापाकः मदुर्बदभीरहृदयस्तः शृंगारः नारिकेलीपाकोयथा अर्थश्चंद्रमसो विभिद्यविधिनाभोलः तातरणानां
कृतोभिभिषाद्वंधस्तत्रसुधाविनिर्गमति यादत्तोजनेः सीमानः भित्तामध्यमनुष्येनत्रसुरितौ साहिद्विधानिर्गतात्रस्ते
जनविंदुरेवभनतेतत्सहस्रारश्चर्यः ३३ एवमन्याबुदाहरणीयो अभिप्रेतार्थनिर्वाहः यथोक्तिः यथा आकां
तेसहसातुरंगरजसाचारानिधोबाहुवेदेवत्यतिपक्षपदमलद्वारास्त्वलंनिययो लक्ष्मीः पीनपयाधरावलवल
क्लृप्तामालाबलः रजः पुंजः पिंजरमंबरविदधतीत्वतो धनारोहति ३४ विपक्षनारीणामंतस्तापस्तवलक्ष्मीप्राप्तिरिति
भिज्येतोर्थः इतिश्रीभादुरभिशिवरवितेः लकारतिलकगुणानिरूपणस्तृतीयः स्तरंगोगमत्समाप्तिश्च श्रीः ॥

तातरणानां

१४

व्यत्य

अथालंकाराः ओपाधिकप्रकषेदेतुरलंकारः उपाधिः कविदकवितः तत्रवाकोत्तपत्यनुप्रासयमकभेदपवित्रपुनरुक्तव
हामासाः इति काव्यप्रकाशकारः गीतरीतिहतिह्यापुशक्तिभणितमुफनाशय्यापठितगदप्रभोनरप्रहलिकोच्येय
नयप्रक्षाभिनेयाअतिरिक्ताइतिकंठभरणकारः वाक्कलंबकोक्तिः सावलेषारवः कोर्धलानुपपत्तेः काकुषपिनना
धर्मस्त्ववक्रोक्तिः नकारादिशब्दस्याप्येनानार्थत्वात् नववक्रोक्तिः भेषाग्वान्तर्भवति कारणतयांतस्योपद्रापा
त् बालेनाथस्यादौशब्दोपुणः सावपदाभंगपूर्विकापदभंगपूर्विकाश्च पदभंगोपि सर्वनामासर्वनामतिरादिधाः क
मेणोदाहरणानि भोगीभिर्मतिकः कुजेकल्लेगदनिधीयतां मानैषीः सखिजानमिभिर्त्रंसिद्धिप्रदायकं १ तेषांतकरणा
भेदोयेषांभक्तिर्नदंकोः भवाभ्येयर्निर्गमंतकरणाविरलाः सखे २ किंनरकुलविदग्धंकाकुक्ष्यानेवकर्तव्याः को
पक्रियापकालः कासारप्रकृतिजाजगतिः ३ वर्णसाम्यमनुप्रासरतिकेचितः तन्न यमकेतिव्याप्तिः स्थानानुप्रासे
व्याप्तिश्च दूरस्थितेपि वर्णे अनुप्रासव्यवहारापत्तेश्च वर्णोदितरनुप्रासइतिकेचितः तदप्यसतः लाटानुप्रासेस्त्वानु
प्रासवाव्याप्तिः नवल्लोचवर्णोदितरस्तेव पदस्यवर्णसमूहघटितत्वादितिवाच्यं एवंसीति यमकेतिव्याप्तेर्विजुलेपत्वात्
ते किंतु अभिन्नार्थेतिपूर्वोक्तमवसंस्कारोद्दोषकलेसीतकस्याप्युत्तमानमनुप्रासयतसालुप्रासः कतिः कविदृष्टोदिनि
द्या कवित्वानादिनिष्ठाः कतिः श्रवणं ननुलवल्लोचनयोर्लक्ष्यत्रायाप्तिः समानकल्पभावादितिचेतः सत्यं नुहव
र्णकतिः स्वरविशिष्टः कतिश्च प्रथममत्र द्वितीयंवेकादौप्रयोजकं यमकेतिव्याप्तिवारणायसत्यं नवल्लोचः व्याप्तिः
तस्याप्यभिन्नार्थत्वात् भिन्नार्थेतस्यतात्पर्यनात्र ननुवर्णोदितरनुप्रासोऽस्तु तस्यकवित्वस्वरूपंकेचित्स्थानंकवि

अ. तिलक.

१५

त्वरः आवर्ततश्चित्तेन स्तनस्वरयोरारुहौवर्णोदयद्वयनादः सवेद्यकृतिमालालाटमेदाचतुर्धाः कल्पननुगतास
कलावृत्तिश्चैकः स्तननिरस्तावरणप्रियायाः करचर्चनैः कलहायमाने विभावरीवीक्ष्यविभातकत्वात्मनोनुतापमद्वे
पिलेने ४ कल्पननुगतासकदावृत्तिर्द्वयमुप्रासः यथा सख्यः समस्तातिरगुः पुरस्तादस्तावलंबुवतिचतुर्धाः
कथंमुरारेनिविजंघकोरपादेनदीनामविमांजहासि ५ क्लृप्तपदातपदाद्योः उद्वला यथावसंतसंघोः समी
रस्यमल्लीमतलीदिदृहासिस्तृप्तारमालागुगानांस्मरस्यः द्विरक्तपत्रध्वनीनां शिशिसाविवक्षापुनः पंचमानांपिक
स्यः ६ पादांतहोकोपथा तातचरणानां प्रतिनगरं प्रतिमवनकन्यात्वमिवकलावतीकापिनधन्या अयिमुग्धपरि
हरतापकिमपि न भवन्तवदुषां ७ विमलिवचनमिदं सदांतहोकोपेभंग्यनुप्रासः यथा दिशिदिशिमादृशमि
रस्तासस्तदपि न वदन्तवपरिहासः कथयत्येवमनाजमहीपतिरद्योधिमेधिववरुज्वरवति ८ पादांतहोको
पथा चैलाचलकपेतिचंद्रमौलोभोजानलस्पर्शभयादुतायाः भोगीप्रसंरुद्रपदावुजायोः पुनात्साविस्मितमंषिकायाः
९ प्रतिवपुरुदयतिवपुभारः कुचकुंभैतवनस्य तिहारः भवतिकपोलपुलकविकारस्तदपि न विरमति सुदतिन
कारः १० वर्णसाम्यविनापिक्रतिमात्रसान्धेयपिपदांतहोकादयः यथागीतगोविंदः तालफलादपि गुरुमतिस्तरसं
किंविफलीकुरुपेकुचकलशः कल्पननुगतक्रमानुगतप्रकृत्यवर्णोदतिग्रथनमाला मालेवमालायया निगमया
करणजगदुद्दहनं धरणीवलयसमुद्गरणंदनुजाधिपदमनबंधिपरिरणनिहिरिभ्रंक्षयकरणं दशकंधरदमन
धेनुकदलैकपटप्रकलितबहुतुणं चामत्यजदहनं रक्षितमुवनं सजंतुमनाम ११ अनेकास्ते

१५

निर्वृत्तमितीहमपि हतमेवति केचिदः अनुप्रासस्यापियमकस्येवादिमध्यांतादिमेदाः आद्यानुप्रासोयथा नीरंकि
रंतंजलदप्रतीत्यचिरं सितं पश्यति नंदस्वनो धीरं विधायस्मितमायताहीतीप्रतस्तेतपनात्मजायाः १२ स्वमन्यद
हनीयं तास्येमात्रभिन्नार्थकपदाहन्तिर्लोटः सचैकपदनिष्ठोः नेकपदनिष्ठः पादनिष्ठः श्लोकाधीननिष्ठश्च क्रमेणो
दाहरणानि फलाकापिकलान्तुर्मोनिनीमानकर्तरी कामकुंभैनिर्मुक्तमिवकुंभमुं वति १३ अस्तिविनेय
दिष्टत्रबहुजाविनयेन किं नास्तिचित्तेयुर्दिदं प्रबहुनाविनयेन किं १४ नवेदयमकं अभिनार्थतत्त भूतेस्त
तेशते प्रीतिः प्रीतिस्तवककुहति भुजंगमेतव प्रीतिः प्रीतिमेधिकुतोस्तुत १५ वीक्ष्यावलादएव स्वानुप्रासो
यथा दधातिहृदसंधानं बाणं कुसुमसायकः तस्य कंसरिपोर्बले समाज्ञेनयवासरान् १६ यथावातातत्र
रणानां साक्षाद्येधिल्लवकः पुरुषप्रभवतियत्र नमन्मथविशिखः किंतु ह्योदरिहृदसंधानं कापिकदापि वि
मुं वति बाणं १७ एवैकल्पनुप्रासद्वितिकेवनवदति स्तानुप्रासोयथा मालेवपिलिखितवानुपमानं सुभ्रुवः
तस्याः स्मरणपविंदुमकरोत्तस्मिन्मृगनाभिर्विंदुकपटेन १८ सचैवत्रानुप्रासेह कृतिमालाः भिन्नार्थपदा क
हतिर्यमकं वर्णसमूहः पदं तेन पदपादश्लोकाद्यवृत्तिप्रवृत्तीनां संग्रहः तच्च पूर्णमपूर्णंचेति पूर्णपादाहत्या
दि यमकतु एकद्वित्रिचतुः पादनिष्ठः आदिमध्यांतोपांतनिष्ठः एकाक्षरद्व्यक्षरादिनिष्ठश्च एकपादयमकं यथा भा
नवीभानवीभूनातन्विद्योन्निक्षरीक्ष्यते तारापारावतंहंतुनालीन्यस्तेववेधसः १९ द्विपादयमकं यथा अब

अलंकार

१६

लयावलयांचितहस्तयाललितयाजलि नयासमुदीक्षितः मिहिरशीतकरास्तमनाशयायदुपतिर्मुकुलीकुरुतेदृशो-
२० त्रिपादयमकंयथा- रसमयेसमयेदहनाधिकावरतनोरतनोः शरवेदना- इति घनोतिघनोदितानिस्वनेन
पदद्वेष्टा विदेशागताञ्जनान्- २१ चतुःपादयमकंयथा- कमलिनीमलिनीकररगोद्यते- स्मरतिरेहतिरेहतिरेहस्मर-
शा- समुदितैर्मुदितैः शनिनैः करैः विदधिरदधिरपुरुषोदिताः- २२ आद्यंतयमकंयथा- घनतरंगेनंतरंगयलो-
रनांचलमसौकपटीयदुनंदनः- अथमविष्यति तन्विद्धतावानच्चविरहोविरहोपिदुरुत्तरः- २३ मध्यांतयमकंय-
था- बहलचंडिमचंडविमर्दनक्षमतयामतयात्रिदिवो कसा- ज्वलितमीषणलोचनतेजसाभिरिजयाः रिजयाय-
विनिर्गतं- २४ अंत्ययमकंयथा- वक्त्ररश्मिद्वयापलमनोहरः सरण्युक्कलमनोहरः- कथंनकारमीरच-
यः सारुणः कृतोपिभालेसरियसदीपणः- २५ उपात्ययमकंयथा- मशीतां शिवोयदोधिर्नबंधनतैरामन-
स्तदासाधुनबंधनंतदा- यवः समायातिनदीनतांतदाप्रयातिहर्षाधुनदीनतांतदा- २६ इति रा- खलायमकंयथा- समुद्रतां
सुंदरीसुतसमाज्वलंकरं बंधनस्यमपिनिष्कलंजगतः शंकरप्रतिनिधेहिमाणसं मानसवलितमेकतेजनुः- २७
पालावृत्तिर्यथा- नवसूनावनीयस्यकोकिलकाणकोमला- नवसूनावनीयस्यकविकाव्यमनोहरा- २८ अर्धच-
तियमकंयथा- कंसशास्त्रवनंरुद्रोतमेनेसुत्तरंजितं कंसशास्त्रवनंरुद्रोतमेनेसुत्तरंजितं- २९ अन्यदहनी-
य- शब्दसंगिश्लेषः सत्पदलिङ्गभाषावर्णप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादध्या- पदश्लेषोयथा- अक्षरेण
मतनुतत्रैवाविनिर्गद्यार्थोद्धृतं दधती- सावाणीसातरुणीयासंश्लेषेणतोषयति- ३० वचनलिङ्गभेदोयथा- ॥

समुद्रतां

१६

पुवासेनासमुद्राभारमेष्टवीप्रशासते- श्रीजगज्जविपक्षाश्रपर्यस्तशिरवरालयः- ३१ भाषाश्लेषोयथा- शिथि-
लकरिगमनवद्भयकरकं बुक्कवचनविषेष्टो- असमानकपटरजितसेनातरुणीपरिस्फुरति- ३२ अन्यदप्यहनी-
यं- पुनरुक्तिभ्रमकरंयत्पुनरुक्तवदाभासः- नन्वस्यभ्रमकरत्वाद्दोषत्वंनलत्वंकारत्वमितिचेतसत्यं- यथावि-
रोधाभासस्यविरोधभ्रमकरार्थघटनमकार- शोभाकरस्तथापुनरुक्तभ्रमकरविर्णविन्यासवमत्कारः शो-
भाकरः सत्त्विल्लोऽभिलष्य- यथा दरविकचकिंशुकाननवनवारीमलयगिरिवातः- उद्गीचयतिनिशातेभिन्नसुह-
द्विहगमिधुनानि- ३३ गतिरीतिहनयः उक्ताः चित्ररूपहेलिकाप्रश्नोत्तराणिचित्रवर्द्रिकायांदरीयिष्यामः जाति-
संस्कृतादिः तच्चकथितंस्पष्टं- पुरानुरुतिश्चाया- शिशुहेकमन्तादिभेदादनुकृतीनांनानामानस्यमिति- अनुक-
तिर्द्विधा- शब्दानुरुतिर्योनुरुतिश्च- उभयमपियथा- साकृतसंकुतहलसविनयधात्रीभिराश्वासिताः क-
दंनोगगनत्रिबुविपुविरसोधावलीमूर्धसु- प्रातर्मुग्धमुग्धेदुमडलधियाद्राकसन्निकृष्टविधोद्यालाङ्कृतिमा-
नुरतिमसृजोद्धनाधरोष्ठश्रियः- ३४ ऊकृतिरीतिश्चानुकृतिरुद्धनइत्यर्थानुकृतिः- मुद्रभंग्योक्तियथा- अं-
गोद्धर्तनरेणवोमगदृशः कीर्णोस्तडिल्लयः संदर्भोविवसापवेलिमसुधासिद्धांतवैतडिकः वक्त्रेदोरधमर्ण-
पभगवान्दाक्षायणीनायकः किंवावाच्यमितोपिलोचनरुवेवैतालिका- षट्पदाः- ३५ अपुक्तसंयोजनंयुक्तिः
यथा- जलदरजतकांतिकांतमंभोनिधिधरणीधरकन्यकोपग्रहं- अवतिहरीतिचित्रवमंगमेकंवहतिचकोऽ

नवनीतेना

अ. तिलक

(१)

स्तुभमुंडादामभूषां ३६ प्रथमेविरुद्धगुणयोजना द्वितीयेविरुद्धजातियोजना तृतीयेविरुद्धक्रिया चतुर्थके
विरुद्धप्रत्यययोजना वचःपरिपाटीभणितिः सावसंभवाभिजाः संभवनिष्ठाः संभवतीतिसंभवः क्रमेणोदा
हरणे नगरेतवमेदिनीपतेन कियंतो निवसंतिको विदाः मलयाचलसानुसन्निधौ कतिवासंतितरुंदनदुमाः
३७ गगननिवसतिः कुरीतरोचिः कुवहिरिणो गिरिकाननेकवासः तदपि कमलकौमले सुधांशो स्वपितरति
अमकालरः कुरंगः ३८ शब्दार्थयोः सम्यक्संघटनं गुफना शब्दस्य सम्यक्कृतं अनर्थस्यार्थसंघटनं अर्थस्य
सम्यक्कृतं यथा स्थितस्थापनं प्रथमं यथा नानीमस्तवेदमगौरि हृदयो देवस्मरं देवापतिर्जभारं भविर्जमाना
वदनाभोजिः समुत्तिष्ठति मंजीरं सना सुवर्णं वलयं सर्वत्र सर्वेयतो व्यातन्वति बुद्धिं किमु रणत्कारध्वनि
छप्पना ३९ द्वितीयं यथा सचरति भवनं वदं छतरं कां कालिदासेन अयं लब्धवानवत्सा काव्यगवी दोग्धु
मिच्छामि ४० कंठभरणमतमिति शब्दालंकारावसरेपि अर्थालंकाररूपदर्शिता अर्थानामेककालवाचकं
प्रत्ययेनाभिधानं द्रव्या यथा गरुडस्मन गौरिदत्तयि मे हृदि जगति कालव्यालः कथं कारमायुः क्षीनेपि
बल्यसौ ४१ विनिष्ठा जायते चरणपाठितः आनुकूल्यं पदछेदौ कुस्वराभिनयादि पदछेदो यथा कं
कणं कुरुते कांताकमिति चेत् पृथक् पठितं आनुकूल्यमपगतं उक्तिरुपदेशः सच विधिमुखो निषेधमुख
श्च यथा ध्यायत धामनिदानं धामनिदानं दृशोस्त्यजत भवनं विषमविकारं विषमविकारं नय दू

(१)

वति ४२ अध्येयं अध्ययनार्थं चतुर्दशविधागेयं अद्यंतानि चषट् आशीर्नमस्क्रियादीनां वस्तुनिर्देश आक्षिप्तिका
प्रवाचेति एवं प्रेक्ष्य मनोभिनेयं नाद्यालंकारे प्रयोजकः इति श्रीभानुकरमिश्रविरचिते लंकारतिलके शाब्द
लंकारनिरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः अथार्थालंकाराः तत्र स्वभावोपमापरिवृत्यनन्वयनिदर्शनप्रतिबस्त
पमादृष्टान्ततुल्ययोगितारूपकापद्रुत्यप्रेक्षा इत्याक्षेपविशेषोक्त्यर्थं तिरयातिरेकविभावनास्त्रक्षेत्रक्रमसमासो
क्तिव्याजस्तुतिनिंदास्तुतिसंयुक्तयोदानपर्यायविरोधाभासपर्यायोक्तिरसवद् जंघ्यप्रस्तुतस्तोत्रप्रयोगानुमानका
रणमात्राव्याजोक्तिपरिसंख्यासारसमाधिरुसमविषमाधिकोन्मीलितप्रतीपस्मृतिर्धाति संशयानध्यवसाये
कावली सामान्यविशेषकाव्यलिङ्गव्याघातविरोधभाविकपरिवृत्यन्योन्यान्तरप्रत्यनीकतद्गुणात्तद्गुणभंगिदि
पक्रमालासंकरसंस्तुत्याशिष्येति समत्कारकारिस्वरूपनिर्वचनं स्वभावोक्तिः केवलस्वरूपनिर्गतौ द्वौ
भानुदयात् गौरपत्यभित्यादौ तथा दर्शनात् तत्र जातिप्रत्यक्रियागुणनिर्णयथा अव्यक्तवाग्यं रक्तकुचादिका
तिप्रवृत्तिदृक्पालिविह्वलहारं व्यस्तोरुहस्तोत्पलबद्धानीविशानोदरीदीपाशिखानसैह १ प्रतीयमानसादृ
श्यमुपमेतिकेचित् तन्न रूपकेति व्याप्तेः किंचतिरोभूतमेदत्वेन प्रतीतिरुपमा नचोत्प्रेक्षा पद्रुतितुल्ययो
गिताप्रभतिष्ठतिव्याप्तिः रूपकद्वयेनैवपि मेदस्यतिरोभूतत्वादिति सावद्विविधा सामान्यवती विशेषवती
च सामान्यवती यथा व्रजंत्याः पथिसीतायाः पुरः पश्चाद्विरेजतुः श्रीरामलक्ष्मणावेतो गायत्र्याः प्रणवाविव २

अ. निलक

१२

सुरंगमः १० मालारूपकं यथा. निर्वेदः सरसीकहस्यतिमिरस्तोमस्य होमस्थले सिद्धांतः कुसुमायुधस्य सुहृदां कोप
स्य काशीपदं. प्राहृज्याकुमुदकूमस्य कुलदावाटस्य पाटशरः पूर्वदिग्दिशाय विभ्रमवर्णिगे. वः क्षपाकामुकः १८ रु
पकरूपकं श्लिष्टरूपकं यथा धमरहितो न वस्तुनः कल्पतरुर्जयति राजेन्द्रः परिचितसहस्रशास्त्रः फलतिनयदि
नामकिं कुर्मः १९ रूपस्य रूपकान्यतरविरहात्पुनरुत्तरूपकं यथा धने मुदं वकोरस्य किरणं मृतधोरणी कुरुते को
मुदीहृष्टिमास्यमास्थानगीहृष्टः २० आस्यमित्यत्र रूपव्यतिरेकात् को मुदीत्यत्र रूपकव्यतिरेकात् मुखयंदइत्य
त्र वृत्तिः शक्तिः. अत्र वृत्तिलक्षणेति विशेषः. तेनात्र लक्षणयारूप्यरूपकोपस्थितिः. नवेयमुपमाभेदव्यतिरे
भूतत्वात्. एतच्च विशेष्यनिष्ठं विशेषणनिष्ठं लुप्तसादृश्यमलुप्तसादृश्यं. मुखयंदइति विशेष्यनिष्ठं. लुप्तसा
दृश्यत्वेन यनानंदयंदइति. विशेषणनिष्ठमलुप्तसादृश्यं च व्यस्तसमस्तावयवव्यतिरेकविरोधिहेतुप्रभृतिभिर्विशो
धैरस्यापि नामानंत्यमिति. अन्यथा भावरूपा उपमेवाव उच्येतावाचकसादृश्ये विनाप्यतस्या अनुदयात्. नहि नृपक्षि
दः क्षीरत्वेनोद्येक्ष्यते. तथापि संप्रदायानुरोधात् पृथगुच्यते. शास्त्रपुस्तकस्य अन्यस्यैककोटिकमन्यथाभावे उच्येता
इदं चिह्नं चरद्वंद्वमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय शास्त्रपुस्तकमिति. संशयालंकारे. तिव्याप्तिवारणायैककोटिकमिति. १२
सावविधिमुखीरूपकमुखीव्याजमुखीवेति. एताश्च विशेष्यप्रधाना विशेषणप्रधाना विशिष्टप्रधानाश्चेति. क्रमेणोदा
हरणानि. हरिणं हतधावं तमनुधावंति वाजिनः. नाभिनिर्मुक्तकस्तूरिलुब्धादवसमीरणाः २१ निद्राणे जगदीश्व

१२

रेजल निधोपायो धरस्तस्करः संसारायतनं प्रविश्य च कितं व्यालोक्य विदुः हृष्टा. रं दुस्फाटिकं भांडं मंडलमिदं मार्तण्डकान्ते
स्वरं ताराशौकिकमौक्तिकावलमसो हनु किमाकांक्षति. २२ विदुः हंडः शतमखधनुः खंडकाषायवस्त्रः श्रीपादोद्य
नवजलधरः संचरन्दिक्षु दिक्षु. भिक्षामंत्रस्तनितनिनदः स्नानतोयाद्रिभृतिभानो बिंबं तुहिनकिरणं भैक्ष्यमंगीक
रोति. २३ एषेव प्रणेतृत्वा. पूर्णतास्थलनिर्वाहः खंडोत्प्रेक्षा यथा. युष्मत्पदपदहनज्वालजालस्पृशानभसः
स्फोटविकाराः स्फाराः शिवशिवताराभिषेण जायंते. २४ मालेत्प्रेक्षायथा लावण्यद्रवलालिताइव कलाकोटप्रविष्टा
इव प्रक्षालितासमुत्थिताइव संधावीचीविचित्रा इव. माध्वीकप्रतिबधिताइव हरौ वैलावलं कर्षति क्रीडालेलहृष्टः
योधिदुहितुः वाक् प्रसीदंतुवः २५ लुप्तोत्प्रेक्षायथा. अंबरमणिरुत्तिमिरं वमपहायमारुते पस्ते. छायाक्रिया
वतस्ते प्रणतमुखीवामनीभवती २६ अत्र वाचकविरहः एवं कर्तृकर्मकरणतादर्थ्यहेतुसंबंधाधारवचनसमदेशादि
भेदादुत्प्रेक्षाणामानंत्यमिति यद्यपि निषेधमुख्यरूपकं निषेधमुखीउत्प्रेक्षावाजपेक्षुतिस्तथापि पृथगुच्यते. उपस्थि
तं निषिध्य परस्य स्थापनं पद्धतिः यथा. प्रियसखिसुधां शुवती नायं पंकः कलकोवा सिंहासनोपविष्टो जल
धरकांतिः कृतांतोसौ. २७ आहृतिस्त्रिधा. अर्थाहृतिः पदाहृतिरुभयहृतिश्च आद्यौ यथा. कपालीकुरुते
मानंतनुते नृत्यमात्मभूः मनो नरति कलस्य नदत्येव च मनस्यथः २८ एवमुभयाहृतिरवगंतव्या. पदाहृतिः

अलंकारनि.
२०

शब्दालंकारइतिवेदितव्यं. सत्यपिहेतौकार्यानुसन्तिविशेषोक्तिः. यथा. उत्तरंभादृगपिकमलंशैवलंकेरापाशो
वक्रंवेदेलपितममृतंमध्यदेशोमणालं. नाभिःकूपेवलिरपिसारिसल्लवः किंचपाणिःयस्याःसावेदुरसिनकयंहंतताप
स्यशक्तिः २२ प्रस्तुतस्यवस्तुनःवस्तुतरेणसमर्थनंअर्थोत्तरं तत्रसाधर्म्येद्वयमभ्यांकिंतुकवित्तामान्यस्यविशे
षणकचिद्विशेषस्यसामान्येनविशेषणमितिविशेषः यथा. नद्विजातिपथंमुचविमुचजनकात्मकं पुंसामनिष्ट
मावेष्टयत्त्वभावविपर्ययः २३ गुणोदोषायदोषापिरुणायनवीतकचित्. श्रीरवंडःखंड्यतेनित्यमेरंडःसुख
मेधते. २४ उत्कर्षोपकर्षहेत्वोरनुक्तिरुपमानादुपमेयस्यालक्षणाव्यातिरेकः क्रमेणोदाहरणे तदुक्तवचिनिर्जित्य
हेमकेतकमंजरीम्. तनुतेविजयस्तंममालिरोमालिकेतवात्. २५ जयहनुनक्तः गरीयसादानगुणेनराजत्वंगी
यसेस्पर्शमणेःसमानः अर्चिततंतंकिंतुभवान्ददातिचिंतामणिश्चितितमेवदत्ते. २६ भिष्यतिरेकोयथा. ए
पसुदर्शनशीलनशीलपुषोर्वासुदेवयोर्भेदः कौस्तुभमणिःपरस्मिन्वितामणिरस्यवक्षसिस्फुरति. २७ हेतुवि
भाकायेत्यतिविभावना अपादाबंधोयुवमानसानामवर्णनंत्रस्तमोहनानां. अदेहदर्पःकुसुमायुधस्यवयोवि
रेजेनवनरिजाक्ष्याः २८ अचाकसंज्ञास्वरूपं यथा. भ्रूसंज्ञयाप्रियेकेलिसमयंप्रष्टुमिच्छति सुदतीतदतीचं
लिलेखागारभिरतिपु. २९ क्रमोयथा त्रिपुरनुरभिदोरभिन्नमंगविधृतवतोरुपवीततत्पहेतोः प्रसरतिगि

२०

रिराजसिंधुपुत्रोर्भुजगपतिग्रहणेभियोविवादः ३० अभिप्रेतवस्तुनःसमानवस्तुतरेणभिधानंसमासोक्तिः
एकानिधानेद्वयोरभिधानंसमासोक्तिः अपहायसुवर्णकेतकींभ्रमरप्रस्थितमेवचेत्तया. नयपुर्नवयोनवागुणः
पुरुषरोहुमपिप्रवर्तते. ३१ कार्यकारणयोर्वैयधिकरणसंगतिः वैयधिकरण्यंकालिकंदैशिकंवयथा. स्नानं
धारिपुनिर्मलेषुजविलोज्जतःपुनःकुंतलोमालिन्यं ४० वपुषोतिरस्तमरिवलंकंतेपुनःकालिमा कल्लोलाव
हलाबलात्परिचिताःक्रांतातनुर्भस्मनामातः श्रीमणिकर्णिकर्णपुष्पंजल्यामिकोयंकमः. ३२ हेतुद्विविधः कारको
ज्ञापकश्च वस्तुतस्तुहेतोरलंकारत्वेसंप्रदानादीनामलंकारतापतिः उत्कर्षविशेषस्यशोभाकरत्वमुभयत्रापि
समानमिति. कारकोयथा. पिशुनपरिचितापुरीपुरस्ताद्गुरुजनहृदिगुरुतरादिगताः जनयतिपुलकांकुरा
न्कपोलेनयनपथंसमुपागतोमुकुंदः ४० ज्ञापकोयथा. हरिणोकूसताकुयांकुरसमारभोहरिव्यज्यतेमंजीर
स्थरणल्लतेनमुदुनामंदागतिमश्नते. किंचित्कुक्कतंगिभिर्वेतनोरस्यावलिर्विद्यतेजेतुर्विद्यनितःफलिष्य
तिननोराज्यमनोजन्मनः ४१ लोकसीतासापेक्षविशेषव्यवस्थाः ज्ञेयः सचद्रव्यगुणकर्मनिष्ठः तत्रापि
लौकिकनिष्ठः प्रकृष्टननिष्ठोदैवतनिष्ठश्च क्रमेणोदाहरणानि. अंधकारिणिलताग्रहोदनेव्याजमौनमवलं
व्यसंरन् राधयामदननीत्रवाधयान्कृतेनपुनरीक्ष्यतेहरिः ४२ अधिपंकैरुहयनेकतमकृतवानया

अनिलक

२१

चुवितं उदयतिकिमिति न चंद्रेन सुपराधमकोरस्य २३ रामेष्वाणवेषधारिणिधनुर्धेवाकराभोरुहेशिजाया
रुटिकास्त्रमाचरयितुं कलासमाकुरुति तातत्राहिसुतप्रयाहिदयिते निर्गच्छसौ धाहृद्विर्वारं वारमयं पुरांतकपुर
क्षोभः शिवायास्तुनः ४४ विनोक्तियथा न स साकविना निनान्वाकलहं सेनविना तरंगिणी समुदंचति माधुर
नवाकलकंठेन विना वनस्थली ४५ सहोक्तियथा मनोमनोराज्यत्रातेन नाकिं नाशिपोरुपोऽव्यययासहोदितां पि
तुः प्रमेदेन मेदेन गोत्रिणां सरोजनेत्रासमधूतदोहदं ४६ एतयोरलंकारत्वे एकदोक्तिरुपसर्गोक्तिरप्यलंकारः स्या
त् उभयत्रापि दोषाकरत्वं समानमिति व्यासमुखी व्याजस्तुतिर्निर्दुमुखी निर्दोस्तुतिः उभयमप्ययथा अह
मपगतवैभवं स्त्वमीशः पुरहरतेन मयानिषेवितोसि वसनमपगतं कंचो जटालः प्रसरति मस्मत्तनो किमासामि
४७ कृतिव्यतिक्रमकीडावलंतवदृगंचलं अपहृत्य मनोस्माकमद्यापिन विमुंचति ४८ एकस्य कार्यस्य विवि
धः कारणोपन्यास एकस्मिन्कारणेनानाकार्येप्यन्यो मोवाप्तमुच्यः आद्योयथा रेखाकावनकज्जलस्थनयनांभो
जेभिधः कौशलदालीभिः सरलकृतपिकुटिलीभावं समालंबते लक्ष्यावक्षसिपाणिपद्मविषमस्पशोद्विधा दु
त्ततिर्जनिमोचयमेणशावनयनेवात्यं नपात्यंतव ४९ एकस्याप्येवनाभिच्यक्तेर्नानाकारणं द्वितीयं यथा
अवगत्य कोकिलतं न निभृतं हरिणा कृतं हरिणशवदृशः शकितं दृशपुलकितं वपुषा शिरसानतं विकसितं

२१

मनसा ५० एकैकस्य कोकिलरुतस्य विविधकार्येप्यन्यासः उक्तुन्नतं कृतं आनंतेति उदात्तं समक्षियथा वास्तवस्य
दलाशयेन गमितायेन क्षपाशारदीरनस्य श्रीफलपद्मवैरभिनवैरभ्यर्चतः पार्वती बालः कीर्णमितस्ततो मरुतस्तो मंग
रुप्रांगणे इवोकां डकलापमुधमनसोजिघ्रितिकेलीमृगाः ५१ आशयप्रकर्षइतिकेचित् यथा भरतेन भक्तजडुवैर
हतापतिपादिता नताननेन रामेण नीतानीति बलुगता ५२ तदसत् उदारगुणेऽतिव्याप्तेः नहि गुणस्यालंकार
त्वं लक्षणमेदात् बहूनामेकक्रमेण वा समावेशः पर्यायः स्वतंत्रस्याः समजनवयोभाषितं तत्र भाष्यंतस्मिंश्चेतो विलसि
तं भिदं वार्तिकं तर्कयामः टीकाशकैः पुनरुदयनेतत्र नेत्रांतपातस्तस्मिन्कृतः कुवलयदृशो बाहुपाशो निबंधः ५३
यथिसिस्वेवेषां समावेशः एकस्य बहुभुक्त्रमेण निवेशो वा पर्यायः यथा तातचरणानां मन्धेरण्यकुलगिरिगुहागद्ग
रेपयंतं विद्वादर्भैः किमपि चरणे वा सुदेवस्य कीर्तिः इंदो कुंदे कमलमुकुले चामरे चंदने वा दत्तामदुनि पुरतः पादमेषा
प्रयाति ५४ प्रस्तुतस्य भग्यंतरणाभिधानं पर्यायोक्तिः यथा कर्पूरपूरोपमकांतिहंदं चंद्रसुन्मीलति राधिकायाः का
यस्य कं पस्य बभ्रवमेत्रं चित्तस्य मानस्य च वरेमासीत् ५५ मानसं गौभग्यंतरणोक्तः अविकटयोर्विकटयोर्विषय
तिभानं विरोधाभासः सच द्रव्यगुणकिं निष्ठः न च चंदनं दहन इत्यत्रातिव्याप्तिः तस्य विरुद्धरूपकत्वात् यथा जगदि
जय विख्यातं रापङ्कारकारिणि अनंगोप्यंगवानद्यच्च दृष्टे विलोकिता ५६ भाविरसपरिपोषो वसवत् यथा उद्ग

अलंकारति-

२२

नितेवकनैः स्नातेवयेस्तुता नीराजितेवकेतकांतिभिरवलोक्यते सुभ्रुः ५० नवसुखाधिभावेषेवावगंत्यं उ
चिताहंकृतिरु-वर्धति-जस्वी यथा अंभोधिलंघनविलासविजृम्भमाणरोमांकुरप्रथितनारकविभ्रमेण लंका
पुरं समुपगम्य निराकरोति स्वेदोदबिंदुपटलानि हसन्नुत्तमान् ५१ प्रस्तुतनिधोऽप्रस्तुतनिधेः प्रस्तावः अप्रस्तु
तस्तोत्रं नरसमासोक्तवितिव्याप्तिः तस्य अन्यापदेशमात्रविषयत्वात् यथा नार्यमुवतिसुभ्रुवामपितनुत्या
गेवियोगज्वरस्तेनाहं विहितांजलियेदुपतेष्टुमिसत्यं वद तांबूलकुसुमपटीरमुदकं यदहं भिद्यते स्यादत्रैव परत्र त
क्तिमुविषज्वालावलीदुःसहं ५२ शास्त्रार्थप्रश्नोऽप्रस्तुतः प्रस्तुतोयात्राभंगः अलसभ्रजलताभिर्नीदतोनागरीभि
र्भवनदमनकानां नातिथिर्वाभिवृत्तवत् खदिरनगरमधे संसरंश्चैत्रजन्मा मरुदजगरपीतः क्षीयते गंधवाहः ६० प्रस्तुताया
जस्तुतिः अप्रस्तुता गंधवाहः प्रीतिप्रकाशः प्रेयान् यथा धामवाधिरूपममंतश्चिंतयती सतां विलोचनपयोधा
रामुक्ताहारायते हृदि ६१ साध्यसाधनोपन्यासोनुमानं यथा राकाशीतकरः स्मरक्षितिपतेः पीयूषसारं सरः प्रायस्त
त्र निमज्ज्यरत्यतिचिंत्यावगम्यवन्धिपः एतास्तत्रकलंकहस्तकुदरक्षितो मसंविंदोद्वयं तेशरकांडपांडिमचम
कारलिषस्तारकाः ६२ उर्वस्वपूर्यस्योत्तरस्योत्तरस्य कार्यकारणभावः करिणामाला यथा जनस्य विद्यैव तुरवस्य
पूरणं विवेकलोपिन विद्याविना विना विवेकं सुकृतं न लायते तपोविना न प्रभवति संपदः ६३ विज्ञोप्यगतविशेषण
वाङ्मयपरिकरः न च क्रियाविशेषणवाङ्मये व्याप्तिः तस्यापि विशेष्यपर्यवसितत्वात् यथा उल्लुकिता कपोले विना कु

२३

कुतयोर्विलंबितापदयोः असौ लोपितानपनयोः कस्यतपः श्रीस्त्मायाति ६४ संगोपनवसो विन्यासो व्याप्तिः न
चार्यगुणसमाधावितिव्याप्तिः अत्र वस्तुत्रक्रियेति भेदात् यथा पुलकयति गंजमंजुलमधुरदलं किमपि कपयति अ
लसयति देहमखिलं प्रियस्त्रिहं मंतवारुणीयातः ६५ सदसद्विवेकः परिसंख्या सद्विवेको यथा एकं धाम धनं श्या
ममितरत्नैरवदृष्टिः जानतो मम जायेत कदाहृदि सितसितं ६६ अस्तद्विको विवेकः धारिद्वारिमदोदृतस्य गरल
कूरं वचः शृण्वतः श्रीगोविंदपदारविंदयुगुलध्यानं विना तिष्ठतः अंधस्येव सुधांशुसुंदरमुखीव केदुलीलायितं किं
वित्कार्यकरं न मे समभवन्मदस्य विद्याजनं ६७ सदसद्विको यथा इरीकल्याणशोदरी मविरलकीलाकलाजिलरी
मरीकल्याणं कुंजमेतुरदरीमीशस्य सेवांकुरु नो वेन्नोहकपाटपटवपटो संसारकारागटहे दुर्वारं भवतः करिष्यति सखे
कुदो विधिबंधनं ६८ श्लेषमुखो विवेको यथा नपति मुकुटस्तज्ज्योतिरुद्योतिपादां बुजभवति धरित्रीरक्षति क्षोणि
पाले कपटकलहकेलीलोलदेर्विभ्रुभाजां भवति कपटभंगः केवलं कामिनीनां ६९ उत्तरोत्तरमुत्तरं सारं यथा स
सारसारमबलान्तस्याः सारं घनाश्लेषः तस्यापि सारमंबरविरहितवक्षोरुहस्परीः ७० ननु उत्तरोत्तरापकर्षो दस्त
रभ्यलंकारः स्यादिति चेन्न तस्याप्युदीच्य सारपर्यवसितत्वात् प्रकृतविपरीतकारणांतरोपनिपातः समाधिः
न च हेतुलंकारेति व्याप्तिः तत्र प्रकृतानुकूलकारणांतरोपनिपातात् यथा किं करोमि सखिकेलिकातरे कुञ्जला
कृतकैरे मुरदिभिः कोपकुंडलितकामकामुक्ज्योतिराविरभयललानिधिः ७१ समानसंगतिः समः सावोल्लर्षी

अ. तिलक

२३

पक्षपक्ष्याः उमयमपियथा यद्वक्षःश्रीपतेः प्रापकोस्तुभस्तदुपोरितं शंभोः कंठविषले भेगोरवतस्यो निधेः
७२ विसदृशक्रियमसमं तत्रद्वयगुणक्रियानिष्ठं अस्वद्वयोत्तेदाः अयं नलधरश्या मोवामो कतवकुतलः
७३ दामव्याजेन कामस्य सत्तु कुंदो ज्वलयशः ७४ लयिपश्यति सायकं पल्लिस्मितधारा धरली कृतैरपांगैः ॥
सुदरिद्वितीपालकाभिनीनां हृदयं दंतदहंति चंद्रपादाः ७४ आधाराधेययोरन्यतराधिक्यमधिकं यथा यन्ना
काधिपतेर्गजस्य दशनस्याप्रं संमुज्ज्वलते वां दीवं वतियलला प्रतिदिशं यद्गो गिराडुभ्राम्यति लुकीर्णैः प्रतिवा
रो अतिनुषत्त्वानकुतः स्यादिनिब्रह्मांडं र्वनतो विधेस्तदखिलं प्रायदुरी स्फूर्जति ७५ अनाकलितकार्योत्पत्तिरु
न्मीकृतं यथा तातस्वरणानां प्रियसरिषिनि खिले पि क्रीडिते बाल्यवंधौ समसमयमुदास्ते दुर्विनीतोतरात्मा
अपिच पुलकपालीका विह्वलीजनानां मपिकरतलसंगादंगमालिङ्गतीव ७६ भंगीनिरुपमानप्रतिक्षेपः प्रती
पं यथा जानीमस्तव केरापाशरचनाश्यामायमानः करः कापि कापि च कोरवारुनयने यथा छिवेतो ध्रुवा
तेनाजायत वटपदस्य पटलीपाथो मुखः कंदली ध्वान्तस्य प्रसरः कलापि निकरः शैवालजालांकुरः ७७ संस्कारज
न्यज्ञानं स्मृतिः संस्कारो द्वो यकं क्वचिदहं क्वचित्सादृश्यं स्मृतिरमुषिततत्तांशामुषिततत्तांशाव सादृश्यं
या अकांडनिक्षिप्तनिशांतकांडमरातिकोर्द्वमुदीक्ष्य कश्चित् स्मरन्कोपभक्तकुटी प्रियायाश्चासावरुद्धः
सहसायतस्ते ७८ अमुषिततत्तांशायथा स्वलक्षणैः साविस्मिनसुभगवक्रो बुजकचः कुजाभोगप्रांतस्युत
वसनमुसुरयतिमयि स्मरामोवामाक्ष्याः किमपितद्वर्गव्यवसितैरपांगैः संजातप्रसवमिव कर्णोत्पलयुगे ॥

२३

मुषिततत्तांशायथा विपुलश्रमवारिविप्रुषः स्वयंदोर्वधनबंधरत्नैः सुदृशः परिशीलये कदाकलशकारमनादृतं मह
७९ तत्वेनानुपस्थितेः न्यथाभानं भ्रान्तिः नरोत्तमैश्चायामपद्रुतायावतिव्याप्तिः तत्रतत्रतत्वेनोपस्थितेः यथा कुंजोद
रेवाधरणीधरेवान्वभ्रमुः कुत्रचिरं कुतंगाः विश्रम्युः किंतु न भुक्त्वायाश्चायासु जालावलि विभ्रमेणे ८१
विरुद्धनानाकोटिकं ज्ञानं शंशयालंकारः विस्मितं किमु हकपातं करेपमविधिवंधिता नंदबालसत्यालोवासरिवकुंजे
नसेरीयः ८२ अनुलिखितकोटिकं सानमनध्यवसायः संशयेकमेवाकोटेरुल्लेखवात् यथा मंडमंडलविलो
लकुंडलः श्यामतामरसदामदीधितिः कोयमालिवनपालिमागतः स्वेदशालिवपुरातनोतिमे ८३ सर्वप्रवृत्त
रातस्य विशेषणस्योत्तरोत्तरं विशेष्यत्वेनोपादनमेकावलीः स्यंदोर्वधयत्नकारोमविनुमहति तदर्थं प्रतिपाद
कदाचान्तरानुपादानात् साविधिनिषेधाभ्यां यथा सैषापुरीकोडश्यालुगंगागंगापुरारातिशरोविभ्र
षा भ्रषानकेषां प्रतदेहरोभाशोभावधनामुदमातनोति ८४ नतभ्रुवयन्नरुपास्फुरद्वेनतद्वयस्तमु
वक्षितत्रयं त्रयानसायस्युतवाधवस्पृहास्पृहानसायानहरोप्रवर्तते ८५ समानानाभावः सामान्यं भाव
लकात्थं नातिशयेतिव्याप्तिः तत्रातिसाम्यं अत्रतादात्म्यमिति शब्दात् यथा रामचंद्रतयकीर्तिनेजसा
भयसातुहिनभासिनिद्रते केलिकौतुककलाविमोहिनीशोरिणीप्रतिदृशं निरीक्षते ८६ सामान्यकारणा
नंतर्हकारणात्कार्यविशेषोविशेषः नचविभावनायामतिव्याप्तिः तत्रकारणं विना कार्योत्पत्तिः अत्रतुसा

अनिलक
२२

मान्यकारणं विना कार्योत्पत्तिरिति मेदात् यथा आस्वविबर्जितवृत्तसमुदस्तरागोविंवाधरः प्रतिहतांज
नमश्चिद्युग्मं अस्यानिरस्ततिलकं सरसो व्रजं त्याः कांतिः परंतु जगदेववशीकरोति २० काव्यलिङ्गं यत्र तत्क
व्यलिङ्गं काव्यं वाक्यपदार्थो तथा विक्वचिहाकार्यः कृत्स्नार्थः पदार्थोप्येकोऽनेकम् वाक्यार्थं लि
गं यथा लोकानां विरहत्वरम्यतिकरेदत्संघनो वेदनो मेधाते प्रकृतिः शङ्गा कविदिता तेनाहमस्यर्थये धा
मध्यातवतस्तुषारधवलं मौलोजटाले वसनविच्छिष्टस्य भवश्रियानभगवत्संतापमंतर्वदे २१ संतापक
रत्वे वाक्यार्थो लिङ्गं एकपदार्थलिङ्गं यथा ओतुं यशस्ते सुरगीयमानं गृहे गृहे भ्राम्यति भोगिराजे वीता
पवीतो विधिवद्विधातुं पांसिना वामतिचंद्रवुडः २२ अनायननवीतोपवीतत्वं लिङ्गं अनेकपदार्थलिङ्गं
यथा वात्ये ज्ञानविषयस्तनुभृतां शक्तिर्युतिर्वर्कैः कांतं यौवनमर्थकं जतिभिः कालः किर्यां स्तिष्ठति
यद्यस्मिन् पि पुत्रला लनस्तु हत्संतापकांतारतिद्रव्योपार्जनीरुपतिप्रणतयो विच्छेदः सौदा संस्मृतिः २३
विच्छेदः सेवा विरहे पुत्रला लनादीनां देतुता यदपापकरणं तदेवोपापकरणं व्याघातः नवविरोधा लं क
रसां कथं अत्र ध्वंसात्पादोतत्र विरुद्धानां संसर्ग इति मेदात् तबदृष्टिस्तनोत्तेषा तापंतरललोचने दृष्टि
वपुनः शैत्यमुपाजतिचचेतसः २४ विक्रानां मेकत्र संसर्गो विरोधः तत्रा विरुद्धयो रिक्रुद्धयोरिव भानं

२४

अत्र विरुद्धत्वेनैव विरुद्धानां भानमिति विरोधो भासाद्वेदः अस्य बहवो मेदाः यथा चक्रवाककलानाथचंचरीक
पयोधुरः अमासादवकामस्य सेवाये समुपागताः २५ एकत्रैव केशकादीनां संसर्गः भाविकं भावस्तोत्प
र्ये अयं प्रबंधनिष्ठो गुणः आरंभादंस्यावधितात्पर्यमिर्वादः यथा माघे शिथुपाकवेधः आत्मीयवस्तुदा
नपूर्वकं परकीयवस्तुदानं परिहृतं यद्यप्याशयप्रकर्षेत्वायं अन्यथा सर्वस्वदानादावतिदानस्याः
फलं कारत्वं स्यादिति यथा एक एवापि तीकाणस्त्वया प्रलब्धिं नृपतौ मयं वप्रसर्पितास्तेन वा
जास्त्यधिमाहीपते २६ परस्परमुत्कर्षजननमन्योन्य उत्कर्ष इत्युपलक्षणं वैरस्य हीदयोष्य
वर्गंतथाः कैसारिकमलाकांतं हृत्कैठभवेरिणां अर्थस्य भक्षणं शब्दः शब्दस्वाथे निभक्षणं
२७ प्रश्नानुमापकं प्रत्युत्तरमुत्तरं न वेदमनुमानं पक्षधर्मतादीनामभावात् नरैव प्रश्नानुमा
पका क्रियायां किमालंकारस्यादिति वाच्यं तस्याः स्तम्भालंकारत्वात् यथा प्रविचलदलिकुलसं
केलवकुलदलामोदमेदुरं प्रातं दरविकरहेन केतकपुंजं हृतीनि कुंजमस्तोषीत् २८ साकुत्रास्तीति

अ. २४

अ. कार

२५

एषमानं पुरुषं प्रतिद्वितिकायावचनमिदं. स्वस्मिन्क्रियानिष्ठानुत्तरनिष्ठं च अव्यक्तवेद्यया एव स्वस्मत्त्वात्. तदि
दमपि स्वस्मिन्नेवेति संप्रत्यक्षपातिवैपश्यं प्रत्यनीकं. यथा निर्जितोसि वदनेन सुभ्रूवस्तत्र मे हृद
यमेत्यतिष्ठति. तेन निदं हसिनिर्देयमनश्चन्द्रमेतदुचितं कलावतां २६ उपाधे गुणसंक्रमस्तद्वर्णः
क्रमेणोदाहरणे. चंद्रकान्तमवनस्यकोतिभिश्चंद्रतां व्रजति चंद्रधरीधितिः यत्र केलिकुरविंदमैदिर
ज्योतिषा पुनर्कपेति सूर्यतां २७ वाडवनापियव्यातः शीत एव पयोनिधिः अंकुतिः शंकुसुतस्य
महिमसि मुखाक्षिः २८ शङ्खस्थनानायेताभंगिः श्लिष्टशब्दालंकारइतिततोभेदः यथा कलावति
करं विभ्रत्यवरेलोकतारकं वारुणीसंगतासंघासहसामानमत्यजन् २९ प्रस्तुतप्रतिक्षेपआक्षे
पः तस्य चहृत्तोवर्तमानो वर्तिष्यमाणो विषयः सच विधिमुखः संशयमुखः शान्तिमुखः करुणामुखः
भ्रियादयोर्नताभेदाः क्रमेणोदाहरणानि. यात्रालानंतवस्वामिन्साधुसाधुनसंशयः वनिताय
ननेतत्रवर्तते मंगलोदयः १०० विधिमुखेन वर्तमानायात्रानिधिष्यते यथा तातवरणानां महक

उपासकनोः तदुपाः २

२५

लुलनांतकास्तररुरपुटनिधृतधूलिसंकाशं केतकरजोनिवार्यसरिव्यदिकार्यममप्राणैः १ करुणामुखेनागे
मिकेतकसंबंधो निवार्यते. किमयं नवकोरकस्तमालः किमयं शीकरशीतलः पयोदः अहमालिपरंतु नर्कया
मिस्त्रिनधारालमुखं बुद्धो मुखारिः २ संशयमुखेन विकल्पआक्षिप्यते. क्षोणीपर्यटनं ग्रमायविदुषां वादा
यविद्याजितामानश्च सनेहतेव परिचितास्ते धराधीश्वराः विम्लेषायसेराजसुंदरदृशामास्थकृताहृदयः
कुजोनेन मया प्रयागनगरेनायधिनारायणः ३ शान्तिमुखेनातीर्ति क्रिया आक्षिप्यते. अथेपिकारकोदीपः ॥
स्वद्वयगुणक्रियानिष्ठः यथा एकः प्रदीपोनेकान्यदाथो न्प्रकाशयति तथैकद्रव्यमेकगुण एका क्रियाः नेकान्
काशयति. गुणानिष्ठा यथा चरणे कटकं कुंडलं कर्णकं गौरतवननोः कात्याः स्पर्शादेवानुमीयते. ४ गो
रत्नमेकगुणानेकपदार्थाः कारकः समस्तो समस्तम् समस्तसमस्तानसमस्तो समस्तो दीपयतीति शेषः ॥
असमस्तदीपकं यथा मेखलीयति मेदिन्याः कुकुत्तकं कणीयति. हयस्तेमंडलं कुर्वलंगत्याः कुंडलं विभ्रयति
५ एककारकमेका क्रियाः उपसिमुखचंद्रवीक्षणया विनिमयि सा वि सुभ्रुवो जीयात् निम्राणनीलनीर
जपरिधित्वाडिसशालिनीदृष्टिः ६ एकापरिषदेनेकसमस्ताः पदार्थाः उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षादीपक
माला यथा स्मरेण सुरभिस्तेन रसालस्तेन मंजरीः तया किमपि सोऽक्षयं तेनासादिजगद्वयी ७ क्रिये

अवस्था

अलंकाराणि

२६

योदाहरणमयेतदेव अंगानिभावापन्नानालंकारस्त्रिभिः संकरः यथा १ त्रयोदशयुक्तदिकचरितंकेलिसंकेत
सौधंष्टुष्टुवकितचकितैः प्रेक्षितैः श्यामुरोभिः प्रत्याहृतं प्रियतममये प्रेक्ष्यपश्चात्कृताशीसारंगाक्षीवि
हसितमुखीपत्रशुष्कीकरोति ८ अत्रभ्रातिरलंकारस्तदंगतयातद्रणालंकारः अंगानिभावानापन्नाना
मलंकाराणामवस्थितिः संस्तरिः यथा उद्यत्केसरदंडमंडितशशि श्वेतातपत्रं वहन्मायूरव्यजनायमान
जलद्वेषणीसमीपं श्रयन् लीलादारितदेवमुक्तमुकुटभ्रांत्या त्रिषामीश्वरं पश्य लोलविलोचनोनरद
रिदेवः शिवायास्तुनः २ रूपकोपमाभ्रातिस्वभावाख्यानाशिषोलंकाराः अर्चालंकारे स्वयं संस्तरिहिरव
शब्दालंकारे पुत्राब्जसंस्तरि रुचये ननु राक्षालंकारे पृथुचोभयसंस्तरि रत्नितिवेत्त अर्चालं
कारस्य राक्षालंकारे राक्षालंकारस्य चार्थवृत्तित्वमिति नियमात् यथा मेथिनीत्यजतदग्रतः कुतः सौनिकं
दशमुखवक्त्राभवात् आगते दिनमणौ कृतारकातारकंतिरुचिरः कवचमा १० अत्रोक्तिरेकयमकालंकाराः
समुदितार्थविशेषणक्रियापसंहारोक्तिकोः परलंकाराः अव्ययार्थासमुदितार्थमेकार्थउपस्थापितस्त
समुदितार्थं यथा कालः सद्येषहसति कृतिभिः सुधाशोकोपप्रकाशयति किं वरविप्रभाभिः अद्यापि धी
रतरनीरधराभिरामकिन्नामराभितवेतसिनानुरागाः ११ अद्यापि किं नामेति समुदितार्थः विशेष्यगतो
र्थः क्रियाविशेषणीभ्ययत्रभासतेतद्विशेषणक्रियं यथा भिक्षाकारिणि कुंजवारिणि जराजराटवीधारिणि

२६

त्वद्विह्वेषिणि पारगामिनि पुरारति च मे जायति तीव्रभासगतिस्त्रलन्मतिगलनेत्रां वुधारातित्तुल्यद्विधितिसिंहा
डुमसकृद्वेपायितुं काक्षति १२ मुखेस्ततिरूपसंहारनिंदामुखे निंदाउपसंहारे स्तुतिरुभयमप्युपसंहारोक्तिः यथा
अजनिजलदलेखानि बिशेषातनुस्तेदरानयुगमुदास्तेभगंतिरकांति उत्तयमपिकरींद्रव्यमेव प्रतभोयदिभ
वतिशिरुत्तामं कुशस्य प्रहारः १३ नीराणि न कवडवानलद्विपतानि तीराणि दुस्तरंगदुरुत्तराणि आद्यं किमस्य
जलधेयं दिनेषसु नुराशायसाधनकोरजनीकरस्यात् १४ आपत्तिस्तुतिर्यथा भूपतिरंसरोजहियाः सहेतकि
मुवावतुः सुखाद्भवाशियावस्यदसेकोनेव ज्वेत १५ शुभाशंसाभासीः यथा तत्तचरणानां मल्लिमात्यधिया
सुधाकरकलांकं प्रियं कुजलध्यात्तालविलोचनानलशिखांसिंदूरपूराशया केलासे प्रतिविंबितात्स्ववपुषो ग
हसत्यापि मुहुः पार्वत्यापरिकर्मकर्मणि विरमुग्धाह रपातुनः १६ समयदेशप्रकृतिप्रत्ययसर्वनामोपसर्गवचन
प्रत्यभिज्ञानविशेषणविशेष्यक्रियापमानविशेषणोपमारूपकोपेक्षावाक्यार्थपदार्थपदवर्णरोतिवाक्येष्टोक्तिव्यं
यप्रकरणादीन्यन्यानि चानंतानि व्यंजकान्यहनीयानि उद्देश्यमस्विलं व्यंग्यमेव कर्तव्यं तस्य वाच्यत्वे काव्यस्य ध
मत्वापत्तिः समयदेशव्यंग्यं यथा निरालोकमिदं व्योमलोकस्त्वन्योनिकेतनं पीताशोकमिदं कुंजं कुतस्तत्तुणि
ताम्यसि १७ निरालोकेन निशाः पीताशोकेन देशः स्त्रीणामशोकोऽकालकालिको द्रुमतयावेरी उपमान
प्रत्यभिज्ञानप्रकृतिप्रत्ययसर्वनामवचनव्यंग्यानि यथा इतिकेयमनुनेतुमागता क्षालिताहिमकरलिषादि

[illegible]

॥ नमोराधासुधाधारमधुराधरधाधिने यशोदानंदसंदोहदाधिनेसिंधुशायिने १ अर्थोत्तरंयथा ववैयुतंक
यमधोवदनंविधायत्वंसंस्थितासिद्धितेमृगशावकाक्षि गुह्येनजंप्रकटयद्रविणेनगुह्यकेशोस्मितभिलषितपरि
पूरयामि १ अत्रतेजोवाचिनोवर्चःशब्दस्यार्थोत्तरं विशिष्टेति सृष्ट्यर्थोत्तरं तथासंस्थायमर्यादाधारणास्ति
तिरित्यमरः संस्थिताजातसंस्थानेतिमुख्योर्थः संस्थितेत्यस्यार्थोत्तरंमृतेति शकैवेत्यस्यार्थोत्तरंप्रेतइतिवा
मंगलार्थोत्तरं तथागुह्यमाकृतवाचितस्यार्थोत्तरंमगादिः गुह्यकानामीशइति कुबेराभिधेयस्य गुह्यकेशपद
स्यअर्थोत्तरं कुक्षितस्वकेशइतिअसंभ्यार्थोत्तरं पदेषुनियतेस्थानेपदांतविरतिर्यतिः साव्युतायत्रतद्वाक्यं
यतिश्रुतकमुच्यते यथा दयाविधेहिमयिनारायणप्रेमकिंकरे कष्टकुलोधिगेहंभजेनान्यस्यकदाचन १
अत्रसुबंततिइंतयार्थेतिभंगः श्रीमत्सकलपुवनभवननिवासिजनसत्त्वहृदयकुहरनिवासिप्रीकांतायनमःसततम्

875

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीसत्त्वैर्नमः ॥ श्रीशिवाय नमः ॥ श्रीब्रह्माय नमः ॥ श्रीविष्णु-
नाथाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ श्रीजगन्नाथाय नमः ॥ श्रीमहादेवाय नमः ॥ श्री
मुखाय नमः ॥ श्रीपादाय नमः ॥ श्रीहस्ताय नमः ॥ श्रीचक्राय नमः ॥ श्रीत्रिशूलाय नमः ॥ श्रीदंडाय नमः ॥ श्री
तिलकाय नमः ॥ श्रीवस्त्राभूषणाय नमः ॥ श्रीमालायाय नमः ॥ श्रीमणिभाजाय नमः ॥ श्रीमकरांशु-
लाभाय नमः ॥ श्रीमहापद्मे नमः ॥ श्रीमहालिंगाय नमः ॥ श्रीमहाशिलाय नमः ॥ श्रीमहापर्वताय नमः ॥ श्रीमहा-
सागराय नमः ॥ श्रीमहाध्यानाय नमः ॥ श्रीमहाज्ञानाय नमः ॥ श्रीमहायोगाय नमः ॥ श्रीमहासत्त्व-
राजयोगाय नमः ॥ श्रीमहासिद्धये नमः ॥ श्रीमहाप्रियाय नमः ॥ श्रीमहासुखाय नमः ॥ श्रीमहासौख्ये नमः ॥ श्रीमहा-
संगीताय नमः ॥ श्रीमहाकलाय नमः ॥ श्रीमहाशिल्पाय नमः ॥ श्रीमहाकर्मणाय नमः ॥ श्रीमहाभक्त्याय नमः ॥ श्रीमहा-
भक्तिरागाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिभाव्याय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिप्रेमाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिनिष्ठाय नमः ॥ श्रीमहाभक्ति-
मार्गाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिफलदाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिप्राप्तये नमः ॥ श्रीमहाभक्तिपरिपूर्णाय नमः ॥ श्रीमहाभक्ति-
संपूर्णाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिप्रदीपिकाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिप्रदीपिकाय नमः ॥ श्रीमहाभक्तिप्रदीपिकाय नमः ॥